КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЗБІРНИК ТИПОВИХ ЗАДАЧ З МАТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ : ФУНКЦІЇ ОДНІЄЇ ЗМІННОЇ

2019

Збірник типових задач з математичного аналізу : функції однієї змінної / Упорядн. О. Н. Нестеренко, Т. О. Петрова, А. В. Чайковський. – Електронне видання. – 2019. – 59 с.

Укладачі: Нестеренко О.Н., кандидат фіз.-мат. наук, доцент,
Петрова Т.О., кандидат фіз.-мат. наук, доцент,
Чайковський А.В., доктор фіз.-мат. наук, доцент.

Рецензенти: Стасюк С.А., старший науковий співробітник відділу теорії функцій Інституту математики НАНУ, кандидат фізико-математичних наук,
Шевченко Г.М., професор кафедри теорії ймовірностей, статистики та актуарної математики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор фізико-математичних наук.

Затверджено Вченою Радою механіко-математичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №9 від 15 квітня 2019 р.).

Рекомендовано для студентів першого курсу спеціальності "математика".

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Цей збірник призначений для студентів математичних спеціальностей КНУ імені Тараса Шевченка і містить приклади розв'язання основних типових задач з математичного аналізу по програмі I семестру I курсу механіко-математичного факультету.

При підборі задач та теоретичних відомостей використано такі збірники задач:

Дороговцев А.Я. Математический анализ. Сборник задач. -- Киев, 1987.

Демидович Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. – М., 1969.

М. О. Денисьєвський, О. О. Курченко, В. Н. Нагорний, О. Н. Нестеренко, Т. О. Петрова, А. В. Чайковський Збірник задач з математичного аналізу. Частина I. Функції однієї змінної. – К., 2005.

Частина задач складена упорядниками.

РОЗДІЛ 1
МНОЖИНИ ТА ЛОГІЧНІ СИМВОЛИ

Множина – це первинне поняття, що не визначається, його синоніми – сукупність, сім'я, клас.

Стосовно кожного об'єкта x, що розглядається у задачі, можна сказати, чи належить він множині A, чи ні. Запис $x \in A$, $A \ni x$ означає, що x належить множині A, або є її елементом.

Множину можна задати переліком її елементів: $A = \{1, 2, 5\}$, $B = \{3, 4, 5, 6, \ldots\}$, або визначити характеристичу властивість її елементів: $A = \{x \in B \mid P(x)\}$ – множина тих x з множини B, для яких виконується властивість $P(x)$ (наприклад, $\{x \in \mathbf{N} \mid x > 5\}$ – множина всіх натуральних чисел, які більше п'яти).

Множина, що не містить жодного елемента, називається *порожньою* множиною і позначається символом $\varnothing$.

Множину, що містить скінченну кількість елементів, називають скінченною. Інакше множину називають нескінченною.

Для деяких числових множин використовуються спеціальні позначення: $\mathbf{N}$ – множина всіх натуральних чисел, $\mathbf{Z}$ – цілих чисел, $\mathbf{Q}$ – раціональних чисел, $\mathbf{R}$ – дійсних чисел.

Для скорочення слів, що часто використовуються в математичних твердженнях, використовуються такі *логічні символи*:

1) $\Rightarrow$ – випливає ($P \Rightarrow Q$ читають "з P випливає Q або "якщо виконується твердження P, то виконується й Q");
2) $\Leftrightarrow$ – тоді й лише тоді ($P \Leftrightarrow Q$ читають "P виконується тоді й лише тоді, коли виконується Q" або "з P випливає Q і з Q випливає P");
3) $\exists$ – існує ($\exists\, x$ читають "існує x" або "існує хоча б один x");
4) $\exists\,!$ – існує єдине ($\exists\,!\,x$ читають "існує точно один x");
5) $\forall$ – для всіх ($\forall\, x$ читають "для всіх x" або "для кожного x" або "для будь-якого x");
6) $:=$ і $\stackrel{\text{def}}{=}$ – дорівнює за означенням ($x := y$ або $x \stackrel{\text{def}}{=} y$ читають "нехай x за означенням дорівнює y" або "покладемо x рівним y").

Перекреслені символи означають заперечення відповідного поняття, наприклад, $\notin$ – "не належить $\nexists$ – "не існує".

Символи $\exists$ і $\forall$ називаються *кванторами* існування і загальності відповідно.

При написанні фраз, що складаються з логічних символів, кома " використовується замість слів "такі, що а двокрапка ":" – замість слова "виконується". Наприклад, вислів

$$\forall\, x,\ 0 < |x| < 1,\ \exists\, y,\ |y| > 1\ :\ xy = 1$$

читається так: "для кожного x такого, що $0 < |x| < 1$, існує y такий, що $|y| > 1$, для якого виконується рівність $xy = 1$".

Заперечення логічного твердження A позначають $\neg A$.

Наведемо деякі логічні правила:

1. Для того, щоб записати заперечення логічного виразу за допомогою кванторів, треба замість кванторів існування поставити квантори загальності і навпаки, а також останнє твердження замінити протилежним. Наприклад, твердження

$$\forall a \in \mathbf{R} \, \exists x \in \mathbf{R} \, : \; x \geq a$$

означає, що існують як завгодно великі дійсні числа. Запереченням до нього є твердження

$$\exists a \in \mathbf{R} \, \forall x \in \mathbf{R} \, : \; x < a.$$

Цей невірний вислів стверджує, що всі дійсні числа не перевищують деякого фіксованого числа a.

2. Твердження $A \implies B$ еквівалентне твердженню $\neg B \implies \neg A$. Наприклад, твкрдження $2x \notin \mathbf{N} \implies x \notin \mathbf{N}$ еквівалентне твердженню $x \in \mathbf{N} \implies 2x \in \mathbf{N}$. Цей приклад показує, що за допомогою наведеного правила можна переписати твердження, яке треба перевірити, у більш простій формі. Крім того, це логічне правило є базою для доведення від супротивного.

3. Запереченням до твердження "A і B"є твердження "$\neg A$ або $\neg B$". Запереченням до твердження "A або B"є твердження "$\neg A$ і $\neg B$". Наприклад, твердження "$x \in [-5, 5]$ або $x > 7$" і "$x \in (-\infty, -5) \cup (5, +\infty)$ і $x \leq 7$" є запереченнями одне одного.

Зауважимо, що ці логічні правила можна застосовувати і у повсякденному житті. Наприклад, запереченням до фрази "всі помідори або жовті або червоні"буде фраза "є помідори, що не є ні жовтими, ні червоними". Або: фраза "якщо йде дощ, я виходжу з дому з парасолькою"еквівалентна фразі "якщо я виходжу з дому без парасольки, то дощу немає".

Друге правило є обгрунтуванням методу доведення від супротивного. Згідно цього методу, якщо треба довести твердження B, можна припустити, що правильне твердження $\neg B$ і, користуючись цим припущенням, довести заперечення $\neg A$ до деякого твердження A, про яке відомо, що воно правильне. В цьому разі припущення виявляється хибним і твердження B доведене.

Принцип математичної індукції. Кожна множина натуральних чисел, що містить число n_0 і разом з кожним своїм елементом n містить наступне число $n+1$, містить усі натуральні числа, починаючи з n_0.

На цій аксіомі натуральних чисел грунтується метод доведення *за індукцією*. Цей метод складається з двох частин: доведення бази індукції – твердження при $n = n_0$, та доведення кроку індукції: вважаючи твердження істинним при всіх $n < N$ для деякого натурального $N > 1$, показати, що твердження правильне при $n = N$.

Якщо $\forall x \in A \ : \ x \in B$, то множина A називається *підмножиною* множини B. Позначення: $A \subset B$ або $B \supset A$.

За означенням, для довільної множини A має місце включення $\varnothing \subset A$.

Множини A і B називаються *рівними*, якщо $A \subset B$ і $B \subset A$. Позначення: $A = B$.

Об'єднанням множин A і B називається множина, що складається з усіх елементів, які належать принаймні одній з множин $A, \ B$. Позначення: $A \cup B$. Тобто,

$$A \cup B := \{x \mid x \in A \text{ або } x \in B\}\,.$$

Перетином множин A і B називається множина, що складається з усіх елементів, які належать кожній з множин A, B. Позначення: $A \cap B$. Тобто,

$$A \cap B := \{x \mid x \in A \text{ і } x \in B\}\,.$$

Різницею множин A і B називається множина, що складається з усіх елементів, які належать множині A і не належать множині B. Позначення: $A \setminus B$. Тобто,

$$A \setminus B := \{x \mid x \in A \text{ і } x \notin B\}\,.$$

Нехай X – основна множина. *Доповненням* до множини A називається множина, що складається з усіх елементів основної множини, які не належать множині A. Позначення: $\overline{A}$. Тобто,

$$\overline{A} := \{x \in X \mid x \notin A\} = X \setminus A.$$

Правила де Моргана (правила двоїстості)

Мають місце рівності

$$\overline{A \cup B} = \overline{A} \cap \overline{B}, \qquad \overline{A \cap B} = \overline{A} \cup \overline{B}.$$

Приклад 1. Визначити множину A, якщо:

1) $A = \{x \mid \exists\, n \in \mathbf{N} : \ x = 2n\}\,;$
2) $\forall x \in A\ \exists\, n \in \mathbf{N} : \ x = 2n.$

$\lceil$ 1) Якщо $x \in A$, то $\exists\, n \in \mathbf{N} : \ x = 2n$. Це означає, що число x – парне натуральне число. Навпаки, якщо x – парне натуральне число, то його можна подати у вигляді $2n$, де $n \in \mathbf{N}$, тому $x \in A$. Отже $A = \{2, 4, 6, \ldots\}$ – множина всіх парних натуральних чисел.

2) Якщо $x \in A$, то $\exists\, n \in \mathbf{N} : \ x = 2n$, що означає, що число x – парне натуральне число. Отже, множина A містить лише парні натуральні числа. Навпаки, якщо множина A містить лише парні натураль-

ні числа (не обов'язково всі), то умова виконується. Отже, будь-яка підмножина множини парних натуральних чисел задовольняє умови задачі, наприклад, одноточкова множина $A = \{2m\}$, де $m \in \mathbf{N}$, або множина $A = \{2, 4, 8, 16, 32, \ldots\}$ натуральних степенів двійки. $\rfloor$

Приклад 2. Чи вірне висловлювання

$$\forall\, a \in \mathbf{R}\ \exists\, x \in \mathbf{R} :\ x^2 - 2ax + 1 = 0?$$

$\lceil$ Висловлювання $\exists\, x \in \mathbf{R} :\ x^2 - 2ax + 1 = 0$ можна переформулювати таким чином: квадратне рівняння (відносно x) $x^2 - 2ax + 1 = 0$ має хоча б один розв'язок. Відомо, що це еквівалентне невід'ємності його дискримінанта: $D = 4a^2 - 4 \geq 0$. Отже, вихідне висловлювання можна тепер замінити на еквівалентне $\forall\, a \in \mathbf{R}\ :\ D = 4a^2 - 4 \geq 0$. Але це висловлювання невірне, бо при $a = 0\ :\ D = -4 < 0$, тобто нерівність $D \geq 0$ виконується не для всіх $a \in \mathbf{R}$. Тому вихідне висловлювання теж невірне. $\rfloor$

Приклад 3. Записати за допомогою логічних знаків висловлювання: "у множині A містяться всі натуральні числа, що діляться на 3, але не діляться на 5".

$\lceil$ Те, що число $x \in A$ ділиться на 3, означає, що його можна подати у вигляді $x = 3n$, де $n \in \mathbf{N}$. Те, що число $x \in A$ не ділиться на 5, означає, що його не можна подати у вигляді $x = 5m$, де $m \in \mathbf{N}$. Отже, шукана логічна фраза може бути такою: $\exists\, n \in \mathbf{N}\ :\ x = 3n,\ \forall\, m \in \mathbf{N}\ :\ x \neq 5m\ \Rightarrow\ x \in A$.

Інший розв'язок можна отримати, згадавши, що кожне натуральне число можна подати у вигляді $15k - r$, де $k \in \mathbf{N}$, $r \in \mathbf{Z}$, $0 \leq r \leq 14$. Тоді легко помітити, що числа, які задовольняють умови задачі, отримаємо при $r \in \{3, 6, 9, 12\}$. Отже, інша можлива відповідь: $\forall\, k \in \mathbf{N}\ \forall\, r \in \{3, 6, 9, 12\}\ :\ 15k - r \in A$. $\rfloor$

Приклад 4. Визначити множини $A \cup B$, $A \cap B$, $A \setminus B$, $B \setminus A$, $\overline{A}$ та дати їх геометричну інтерпретацію, якщо $A = \left\{x \in \mathbf{R} \mid x^2 - 4x + 3 < 0\right\}$, $B = \left\{x \in \mathbf{R} \mid x^2 - 2x \leq 0\right\}$.

$\lceil$ Розв'язуючи квадратні нерівності, отримаємо $A = (-3, 1),\ B = [0, 2]$.

Розташуємо кінці проміжків $-3, 0, 1, 2$ на координатній осі і розглянемо їх, а також утворені інтервали. Точка -3 та інтервали $(-\infty, -3), (2, +\infty)$ не міститься у жодній з множин, точка 0 та інтервал $(0, 1)$ містяться в обох множинах, інтервал $(-3, 0)$ міститься лише у множині A, точки $1, 2$ та інтервал $(1, 2)$ – лише у множині B. Тому за означенням дій над множинами отримаємо: $A \cup B = (-3, 2]$, $A \cap B = [0, 1), A \setminus B = (-3, 0), B \setminus A = [1, 2], \overline{A} = (-\infty, -3] \cup [1, +\infty)$. $\rfloor$

Приклад 5. Для довільних множин A, B, C довести рівність

$$(A \cup B) \setminus C = (A \setminus C) \cup (B \setminus C).$$

$\lceil$ Нехай $x \in (A \cup B) \setminus C$. Тоді $x \in A \cup B$ і $x \notin C$. Отже, $x \in A$ або $x \in B$; і $x \notin C$. Можливі випадки: 1) Якщо $x \in A$, то $x \in A \setminus C$. 2) Якщо $x \in B$, то $x \in B \setminus C$. В обох випадках $x \in (A \setminus C) \cup (B \setminus C)$. Отже, ми довели, що $(A \cup B) \setminus C \subset (A \setminus C) \cup (B \setminus C)$.

Нехай $x \in (A \setminus C) \cup (B \setminus C)$. Тоді $x \in (A \setminus C)$ або $x \in (B \setminus C)$. Отже, $x \in A$ і $x \notin C$; або $x \in B$ і $x \notin C$. В кожному з цих випадків $x \notin C$ і $x \in A \cup B$. Тому, $x \in (A \cup B) \setminus C$. Отже, ми довели, що $(A \cup B) \setminus C \supset (A \setminus C) \cup (B \setminus C)$.

З двох протилежних включень випливає шукана рівність. $\rfloor$

Приклад 6. Довести для натуральних n твердження $n^2 - n - 3 \geq 0 \Rightarrow n \geq 3$: а) безпосередньо розв'язавши нерівність; б) записавши еквівалентне твердження з використанням заперечень.

$\lceil$ а) Квадратне рівняння $n^2 - n - 3 = 0$ має корені $n_1 = (1 - \sqrt{13})/2; n_2 = (1 + \sqrt{13})/2$. Тому нерівність має розв'язок $n \in (-\infty, n_1] \cup [n_2, +\infty)$. Оскільки $\sqrt{13} \in (3, 4)$, то $n_1 \in (-3/2, -1),\ n_2 \in (2, 5/2)$. Враховуючи натуральність n, отримаємо $n \geq 3$.

б) Еквівалентне твердження: $n < 3 \Rightarrow n^2 - n - 3 < 0$. Натуральних чисел, менших трьох є лише два. Перевіряємо нерівність для них: $1^2 - 1 - 3 = -3 < 0,\ 2^2 - 2 - 3 = -1 < 0$. Отже, твердження правильне. $\rfloor$

Приклад 7. Відомо, що множина A скінченна, а множина $A \cup B$ нескінченна. Довести методом від супротивного, що множина B нескінченна.

$\lceil$ Припустимо від супротивного, що множина B скінченна. Тоді $A \cup B$ є об'єднанням двох скінченних множин і тому є скінченною. Суперечність. Отже, наше припущення хибне і множина B нескінченна. $\rfloor$

Приклад 8. Довести, що $\forall n \in \mathbf{N}\ :\ 1 + 2 + \ldots + n = \dfrac{n(n+1)}{2}$.

$\lceil$ При $n = 1$ маємо правильну рівність $1 = \frac{1 \cdot 2}{2}$ (база індукції). Нехай рівність правильна при $n = k$. Доведемо її при $n = k + 1$ (крок індукції). Маємо $1 + 2 + \ldots + n + (n + 1) = \frac{n(n+1)}{2} + (n + 1) = \frac{(n+1)(n+2)}{2}$. Отже, за принципом математичної індукції, рівність вірна при всіх натуральних n. $\rfloor$

Приклад 9. Довести, що при $n \geq 1$ число $6^{n-1} + 7^{2n+1}$ ділиться на 43.

$\lceil$ При $n = 1$ маємо число $1 + 7^3 = 344 = 8 \cdot 43$ (база індукції). Нехай твердження правильне для $n = k$. Доведемо його для $n = k + 1$ (крок індукції). Маємо $6^k + 7^{2k+3} = 49(6^{k-1} + 7^{2k+1}) - 43 \cdot 6^{k-1}$. Кожний доданок цієї суми ділиться на 43, отже й сума теж. Тому за принципом математичної індукції твердження вірне при всіх натуральних n. $\rfloor$

РОЗДІЛ 2
ВІДОБРАЖЕННЯ

Нехай X, Y – деякі непорожні множини. *Функцією* (або *відображенням*) f з множини X у множину Y будемо називати правило, яке кожному елементу $x \in X$ ставить у відповідність один елемент $y \in Y$.

Позначення: $f : X \to Y; \quad X \ni x \overset{f}{\mapsto} y \in Y; \quad y = f(x),\ x \in X.$

Якщо $x \in X$, то елемент $y = f(x)$ називається *образом* елемента x при відображенні f. Множина X називається *множиною визначення* відображення f і позначається символом $D(f)$. Множина

$$R(f) := \{y \in Y \mid \exists\, x \in X\ :\ f(x) = y\} = \{f(x) |\ x \in X\}$$

називається *множиною значень* відображення f.

Відображення $f_1 : X_1 \to Y_1$ і $f_2 : X_2 \to Y_2$ *рівні* тоді й лише тоді, коли: $X_1 = X_2 = X$ і $\forall\, x \in X :\ f_1(x) = f_2(x)$. Позначення: $f_1 = f_2$.

Нехай $f : X \to Y$ і $U \subset X$. Визначимо відображення $g : U \to Y$, поклавши $g(x) = f(x),\ x \in U$. Тоді g називається *звуженням* відображення f на U, а відображення f – *продовженням* відображення g на X.

Нехай $f : X \to Y$ і $A \subset X,\ B \subset Y$. *Образом* множини A при відображенні f називається множина $f(A) := \{f(x) \mid x \in A\}$. *Прообразом* множини B при відображенні f називається множина $f^{-1}(B) := \{x \in X \mid f(x) \in B\}$. Зауважимо, що $f(A) \subset Y,\ f^{-1}(B) \subset X$.

Графіком відображення $f : X \to Y$ називається множина $G(f) := := \{(x, y) \in X \times Y \mid x \in X,\ y = f(x)\}$, яка є підмножиною $X \times Y$.

Нехай $f : X \to Y,\ g : Y \to Z$. Відображення $h : X \to Z$, що визначається формулою $h(x) := g(f(x)),\ x \in X$, називається *складним відображенням* або *суперпозицією* відображень f і g.

Позначення: $h = g(f)$ або $h = g \circ f$.

Відображення $f : X \to Y$ називається *сюр'єкцією*, якщо $f(X) = Y$. Відображення $f : X \to Y$ називається *ін'єкцією*, якщо $\forall\, \{x_1, x_2\} \subset X$, $x_1 \neq x_2\ :\ f(x_1) \neq f(x_2)$. Відображення $f : X \to Y$ називається *бієкцією*, якщо f одночасно є ін'єкцією і сюр'єкцією. В останньому випадку кажуть, що f встановлює взаємно-однозначну відповідність між множинами X і Y.

Нехай $f : X \to Y$ – бієкція. Тоді $\forall\, y \in Y\ \exists!\, x \in X\ :\ f(x) = y$. Покладемо $f^{-1}(y) = x,\ y \in Y$. Відображення $f^{-1} : Y \to X$ називається *оберненим* до відображення f.

Приклад 1. Чи є відображення ін'єкцією? сюр'єкцією? бієкцією?

а) $f : \mathbf{R} \to \mathbf{R},\ f(x) = x^3$;

б) $f : [-1, 0] \to [-1, 1],\ f(x) = x^3$;

в) $f : [-1, 1] \to [0, 1],\ f(x) = x^4$.

$\lceil$ а) Тут $X = \mathbf{R}, Y = \mathbf{R}$. Перевіримо ін'єктивність. Для цього розв'яжемо рівняння $f(x_1) = f(x_2)$, тобто $x_1^3 = x_2^3$ відносно $x_1 \in \mathbf{R}$ при $x_2 \in \mathbf{R}$. Отримаємо $x_1 = x_2$. Отже, це ін'єкція.

Перевіримо сюр'єктивність. Для цього розв'яжемо рівняння $f(x) = y$, тобто $x^3 = y$ відносно $x \in \mathbf{R}$ при $y \in \mathbf{R}$. Отримаємо $x = \sqrt[3]{y}$. Оскільки рівняння вдалося розв'язати при всіх $y \in \mathbf{R}$, отже, це сюр'єкція.

Також це бієкція (ін'єкція і сюр'єкція).

б) Тут $X = [-1, 0], Y = [-1, 1]$. Перевіримо ін'єктивність. Для цього розв'яжемо рівняння $f(x_1) = f(x_2)$, тобто $x_1^3 = x_2^3$ відносно $x_1 \in [-1, 0]$, де $x_2 \in [-1, 0]$. Отримаємо $x_1 = x_2$. Отже, це ін'єкція.

Перевіримо сюр'єктивність. Для цього розв'яжемо рівняння $f(x) = y$, тобто $x^3 = y$ відносно $x \in [-1, 0]$ при $y \in [-1, 1]$. Проте при додатних y це рівняння не має недодатних розв'язків. Отже, це не сюр'єкція.

Також це не бієкція (бо не сюр'єкція).

в) Тут $X = [-1, 1], Y = [0, 1]$. Перевіримо ін'єктивність. Для цього розв'яжемо рівняння $f(x_1) = f(x_2)$, тобто $x_1^4 = x_2^4$ відносно $x_1 \in [-1, 1]$, де $x_2 \in [-1, 1]$. Отримаємо $x_1 = \pm x_2$. Оскільки $x_1 = x_2$ не є єдиним розв'язком, це не ін'єкція.

Перевіримо сюр'єктивність. Для цього розв'яжемо рівняння $f(x) = y$, тобто $x^4 = y$ відносно $x \in [-1, 1]$ при $y \in [0, 1]$. Отримаємо $x = \pm\sqrt[4]{y}$. Оскільки рівняння вдалося розв'язати при всіх $y \in [0, 1]$, отже, це сюр'єкція.

Також це не бієкція (бо не ін'єкція).

$\rfloor$

Приклад 2. Для функції $f(x) = x^2 - 2x,\quad x \in \mathbf{R}$, визначити такі множини:

$$f(\{0\}),\ f(\{0, 2\}),\ f([3, 4]), f((0, 2)), f^{-1}(\{0\}),$$
$$f^{-1}(\{-4, -3\}),\ f^{-1}((-5, 3]),\ f^{-1}((-\infty, 3]).$$

$\lceil$ Графіком цієї функції є парабола з гілками вгору. Точки перетину з віссю Ox є $x = 0; 2$, вершина параболи – точка $x = 1, y = -1$. Тому $f(x) \geq -1,\ x \in \mathbf{R}$.

Образи скінченних множин можна отримати, просто підставляючи відповідні аргументи в функцію. Тому $f(\{0\}) = f(\{0, 2\}) = \{0\}$. На відрізку $[3, 4]$ парабола зростає, тому $f([3, 4]) = [f(3), f(4)] = [3, 8]$. На інтервалі

$(0,2)$ найменше значення функції є $f(1) = -1$. Також ця функція монотонна на кожному з інтервалів $(-1,0),(0,1)$, і на кожному з них набуває всіх значень з інтервалу $(-1,0)$. Тому $f((0,2)) = [-1,0)$.

Для знаходження прообразів скінченних множин, треба для кожного елемента y такої множини розв'язати рівняння $f(x) = y$. Зокрема, рівняння $x^2 - 2x = 0$ має корені $0; 2$. Тому $f^{-1}(\{0\}) = \{0; 2\}$. Рівняння $x^2-2x = -3, x^2-2x = -4$ не мають розв'язків, тому $f^{-1}(\{-4,-3\}) = \varnothing$. Взагалі, якщо $y < -1$, то рівняння $x^2 - 2x = y$ не має розв'язків. При $y = -1$ єдиний розв'язок $x = 1$. При $y \in (-1,3]$ – по два розв'язки (з проміжків $[-1,1),(1,3]$). Тому $f^{-1}((-5,3]) = f^{-1}((-\infty,3]) = [-1,3]$. $\rfloor$

Приклад 3. Які з наведених функцій $f : \mathbf{R} \to \mathbf{R}$ є парними? непарними? періодичними?

а) $f(x) = x^4 + x^2$;

б) $f(x) = \sin 2x + \cos x$;

в) $f(x) = x \cos x$.

$\lceil$ а) $f(-x) = (-x)^4 + (-x)^2 = x^4 + x^2 = f(x),\ x \in \mathbf{R}$. Функція є парною і не є непарною (єдина функція, що парна і непарна одночасно – тотожно нульова). Також ця функція не є періодичною, бо кожне значення набуває лише 1 чи 2 рази.

а) $f(-x) = (-x)^4 + (-x)^2 = x^4 + x^2 = f(x),\ x \in \mathbf{R}$. Функція є парною і не є непарною (єдина функція, що парна і непарна одночасно – тотожно нульова). Також ця функція є періодичною з періодом 2π,, бо $f(x + 2\pi) = \sin(2x + 4\pi) + \cos(x + 2\pi) = \sin 2x + \cos x,\ x \in \mathbf{R}$.

в) $f(-x) = (-x)\cos(-x) = -x \cos x = -f(x),\ x \in \mathbf{R}$. Функція є непарною і не є парною. Також ця функція не є періодичною, бо кожне значення набуває лише 1 чи 2 рази.

$\rfloor$

РОЗДІЛ 3
ДІЙСНІ ЧИСЛА

Невід'ємним дійсним числом називається нескінченний десятковий дріб $a = \alpha_0, \alpha_1\alpha_2 \ldots \alpha_n \ldots$, де $\alpha_0 \in \mathbf{N} \cup \{0\}$, α_n, $n \geq 1$ – цифри від 0 до 9. Невід'ємне число називається *додатним*, якщо $\exists\, n \geq 0 \;:\; \alpha_n > 0$. *Від'ємним* дійсним числом є додатне число зі знаком "$-$" перед ним.

Раціональними числами називаються дійсні числа, для яких десятковий дріб є результатом нескінченного ділення в стовпчик деякого цілого числа m на деяке натуральне число n, тому $\mathbf{Q} = \left\{ \frac{m}{n} \mid m \in \mathbf{Z},\ n \in \mathbf{N} \right\}$. *Ірраціональними* числами називаються всі дійсні числа, крім раціональних.

Надалі розглядаються дійсні числа, десятковий запис яких не містить цифру 9 у періоді. Множина всіх дійсних чисел позначається символом $\mathbf{R}$.

Невід'ємні дійсні числа $a = \alpha_0, \alpha_1\alpha_2 \ldots$ і $b = \beta_0, \beta_1\beta_2 \ldots$ називаються *рівними* у випадку $\alpha_n = \beta_n,\ n \geq 0$. За означенням $a < b$, якщо $\exists\, n \geq 0 \;:\; \alpha_k = \beta_k,\ 0 \leq k < n$ і $\alpha_n < \beta_n$. За означенням $a \leq b$, якщо $a < b$ або $a = b$. На від'ємні числа ці поняття переносяться за тими ж правилам, що і для раціональних чисел.

Нехай $a = \alpha_0, \alpha_1\alpha_2 \ldots \alpha_n \ldots$ Позначимо $a'_n := \alpha_0, \alpha_1\alpha_2 \ldots \alpha_n$ і $a''_n := \alpha_0, \alpha_1\alpha_2 \ldots (\alpha_n + 1),\ n \geq 0$ (якщо $\alpha_n = 9$, то одиниця переноситься у старші розряди). Ці величини називають n-м десятковим наближенням числа a з недостачею і з надлишком відповідно.

Нехай $A \subset \mathbf{R},\ A \neq \varnothing$.

Елемент $b \in A$ називається *найбільшим елементом* множини A, якщо $\forall\, a \in A \;:\; a \leq b$. Елемент $b \in A$ називається *найменшим елементом* множини A, якщо $\forall\, a \in A \;:\; a \geq b$.

Множина A називається *обмеженою зверху*, якщо $\exists\, c \in \mathbf{R}\ \forall\, x \in A \;:\; x \leq c$. Число c у такому випадку називається *верхньою межею* множини A. Множина A називається *обмеженою знизу*, якщо $\exists\, d \in \mathbf{R}\ \forall\, x \in A \;:\; x \geq d$. Число d у цьому випадку називається *нижньою межею* множини A.

Число $c^* \in \mathbf{R}$ називається *точною верхньою межею* множини A, якщо

1) c^* – верхня межа множини A;
2) для кожної верхньої межі d множини $A \;:\; c^* \leq d$.

Число $c_* \in \mathbf{R}$ називається *точною нижньою межею* множини A, якщо

1) c_* – нижня межа множини A;
2) для кожної нижньої межі d множини $A \;:\; c_* \geq d$.

Позначення: $c^* = \sup A = \sup\limits_{x\in A} x; \qquad c_* = \inf A = \inf\limits_{x\in A} x.$

Теорема (про характеризацію точних меж). Число $c^* = \sup A$ тоді й тільки тоді, коли виконані умови

1) $\forall\, x \in A \,:\, x \le c^*$;
2) $\forall\, d < c^* \,\exists\, x \in A \,:\, x > d$.

Число $c_* = \inf A$ тоді й тільки тоді, коли виконані умови

1) $\forall\, x \in A \,:\, x \ge c_*$;
2) $\forall\, d > c_* \,\exists\, x \in A \,:\, x < d$.

Для необмеженої зверху множини A за означенням покладемо $\sup A :=$ $:= +\infty$, для необмеженої знизу множини – $\inf A := -\infty$.

Множини A і B *рівнопотужні* (*мають однакову потужність*), якщо існує біекція $f : A \to B$. Позначення: $A \sim B$.

Множина, рівнопотужна множині $\{1, 2, \ldots, n\}$ при деякому $n \in \mathbf{N}$, називається *скінченною*. Для скінченної множини $A \sim \{1, 2, \ldots, n\}$ кількість її елементів n позначається символом $|A|$.

Множини, які не є скінченними, називаються *нескінченними*.

Множина A називається *зліченною*, якщо $A \sim \mathbf{N}$. У цьому випадку кажуть, що елементи множини A можна *занумерувати*, вказавши біекцію з A в $\mathbf{N}$. Множина, що є скінченною або зліченною, називається *не більш, ніж зліченною*.

Множина, рівнопотужна відрізку $[0, 1]$, називається множиною потужності *континуум*.

Множини потужності континуум є незліченними.

Приклад 1. Довести обмеженість і визначити точні межі множини
1) $A = \left\{ a_n = \dfrac{1-n}{2n+3} \mid n \ge 1 \right\}$; 2) $A = \left\{ \dfrac{p}{q} \mid p, q \in \mathbf{N},\ 3 < 2p < q \right\}$.

⌈ 1) Маємо $a_1 = 0,\ a_n < 0,\ n \ge 1$. Це означає, що $a_1 = \max A =$ $= \sup A$ і множина A обмежена зверху. Крім того, $a_n = -\frac{1}{2} + \frac{5}{2(2n+3)} >$ $-\frac{1}{2},\ n \ge 1$. Це означає, що множина A обмежена знизу. Перевіримо, що $-\frac{1}{2}$ – точна нижня межа. Для цього за критерієм досить переконатися, що $\forall\, d > -\frac{1}{2} \,\exists\, n \in \mathbf{N} \,:\ a_n < d$. Остання нерівність еквівалентна такій: $\frac{5}{2(2n+3)} < d + \frac{1}{2}$. Розв'язуємо цю нерівність відносно $n :\ n > \frac{1}{2}\left(\frac{5}{2d+1} - 3\right)$. Цю нерівність задовольняє, наприклад, натуральне число $n = \left[\frac{1}{2} \cdot \frac{5}{2d+1}\right] +$ 1. Отже, $\inf A = -\frac{1}{2}$.

2) З нерівностей $3 < 2p < q$ випливає, що $\frac{p}{q} < \frac{1}{2}$, а оскільки $p, q \in \mathbf{N}$, то $p \geq 2$ і $\frac{p}{q} > 0$. Отже, 0 – нижня межа множини A, $\frac{1}{2}$ – її верхня межа. Звідси випливає, що множина A обмежена. Доведемо, що вказані межі є точними.

Припустимо, що $\exists\, c < \frac{1}{2}\ \forall x \in A\ :\ x \leq c$. Але у проміжку $(c, \frac{1}{2})$ обов'язково є раціональне число $\frac{p}{q}$, причому $p \neq 1$. Воно належить множині A, що протирічить припущенню. Отже, $\sup A = \frac{1}{2}$.

Припустимо, що $\exists\, c > 0\ \forall x \in A\ :\ x \geq c$. Але у проміжку $(0, c)$ обов'язково є раціональне число $\frac{p}{q}$. Його можна подати у вигляді $\frac{2p}{2q}$, тоді чисельник не менший за 2 і це число належить множині A, що протирічить припущенню. Отже, $\inf A = 0$. ⌋

Приклад 2. Довести, що $\sqrt[3]{4}$ – ірраціональне число.

⌈ Припустимо протилежне, тобто: $\sqrt[3]{4} = \frac{p}{q}$, $p, q \in \mathbf{N}$, причому p і q взаємно прості. Тоді маємо $\frac{p^3}{q^3} = 4$ і $p^3 = 4q^3$. Звідси випливає, що число p ділиться на 2, тобто $p = 2a$, $a \in \mathbf{N}$. Тоді $8a^3 = 4q^3$, звідки $q^3 = 2a^3$. Звідси випливає, що число q також ділиться на 2, що суперечить взаємній простоті p і q. Тому наше припущення є хибним. ⌋

Приклад 3. Нехай $\alpha,\ \beta \in \mathbf{R} \backslash \mathbf{Q},\ r \in \mathbf{Q}$. Які з наступних чисел можуть виявитися раціональними: 1) $\alpha + \beta$;   2) $\alpha + r$;   3) $\sqrt{r}$;?

⌈ 1) Може бути як ірраціональним (наприклад, $\alpha = \beta = \sqrt{2},\ \alpha + \beta = 2\sqrt{2}$) так і раціональним (наприклад, $\alpha = \sqrt{2},\ \beta = -\sqrt{2},\ \alpha + \beta = 0$).

2) Не може бути раціональним. Дійсно, якщо припустити від супротивного, що число $\alpha + r$ раціональне, то число $\alpha = (\alpha + r) - r$ раціональне, як різниця раціональних. Суперечність. Отже, число $\alpha + r$ ірраціональне.

3) Може бути як ірраціональним (наприклад, $r = 2,\ \sqrt{r} = \sqrt{2}$) так і раціональним (наприклад, $r = 0,\ \sqrt{r} = 0$).

⌋

РОЗДІЛ 4

ОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЦІ ПОСЛІДОВНОСТІ. ОСНОВНІ ПРИЙОМИ ОБЧИСЛЕННЯ

Послідовністю називається відображення $a : \mathbb{N} \to \mathbb{R}$.
Позначення: $\{a_n : n \geq 1\}$.

Число $p \in \mathbb{R}$ називається границею послідовності $\{a_n : n \geq 1\}$, якщо

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists N \in \mathbb{R} \quad \forall n \geq N : |a_n - p| < \varepsilon.$$

При цьому кажуть, що послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ збігається до числа p і використовують позначення $p := \underset{n\to\infty}{lim} a_n$ або $a_n \to p, n \to \infty$.

Послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ розбігається до $+\infty$, якщо

$$\forall C \quad \exists N \in \mathbb{R} \quad \forall n \geq N : a_n > C.$$

Послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ розбігається до $-\infty$, якщо

$$\forall C \quad \exists N \in \mathbb{R} \quad \forall n \geq N : a_n < C.$$

Послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ розбігається до ∞, якщо

$$\forall C > 0 \quad \exists N \in \mathbb{R} \quad \forall n \geq N : |a_n| > C.$$

Послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ називається обмеженою, якщо

$$\exists C > 0 \quad \forall n \in \mathbb{N} : |a_n| \leq C.$$

Властивості збіжних послідовностей

1) Збіжна послідовність обмежена.

2) Якщо $a_n \to a, n \to +\infty$, і $b > a$, то $\exists N \in \mathbb{N} \quad \forall n \geq N : a_n < b$.

3) Нехай $a_n \to a, n \to +\infty, b_n \to b, n \to \infty$, і $\forall n \geq 1 : a_n \leq b_n$. Тоді $a \leq b$.

Теорема (про три послідовності)**.** *Нехай*

$$1) a_n \to a, n \to \infty; \qquad c_n \to a, n \to \infty,$$

$$2) \forall n \geq 1 : a_n \leq b_n \leq c_n.$$

Тоді $b_n \to a, n \to \infty$.

Теорема (про арифметичні дії). *Нехай* $a_n \to a, n \to \infty; b_n \to b, n \to \infty.$ *Тоді* $\forall c \in \mathbb{R} : ca_n \to ca, \quad a_n + b_n \to a + b, \quad a_n b_n \to ab, n \to \infty.$ *Якщо додатково* $b \neq 0,$ *то* $\frac{a_n}{b_n} \to \frac{a}{b}, n \to \infty.$

Теорема (Теорема Штольца). *Нехай послідовності* $\{x_n : n \geq 1\}$ *і* $\{y_n : n \geq 1\}$ *задовольняють умовам:*
1) $\forall n \geq 1 : y_n < y_{n+1};$
2) $y_n \to +\infty, n \to \infty;$
3) існує $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{x_n - x_{n-1}}{y_n - y_{n-1}} = a, \quad a \in \mathbb{R} \cup \{-\infty, +\infty\}.$

Тоді $\lim\limits_{n\to\infty} \frac{x_n}{y_n} = a.$

Зауваження. *Помітимо, що послідовності, які ми частіше за все використовуємо, можна записати в порядку швидкості зростання, при* $n \to \infty$ *:*
1) n^n*;*
2) $n!;$
3) $a^n, \quad a > 1;$
4) $n^\alpha, \quad \alpha > 0;$
5) $\log_a n, \quad a > 1;$
6) Обмежені послідовності.

Тоді границя частки двох таких послідовностей, де в знаменнику стоїть послідовність, що зростає швидше, дорівнює нулю.
Розглянемо основні методи обчислення границь послідовностей. При цьому ми будемо використовувати такі стандартні границі:

$$\lim_{n\to\infty} \frac{1}{n^\alpha} = 0, \quad \alpha > 0; \tag{4.1}$$

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{n} = 1; \tag{4.2}$$

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{a} = 1, \quad a > 0; \tag{4.3}$$

$$\lim_{n\to\infty} a^n = 0, \quad |a| < 1. \tag{4.4}$$

Приклад 1. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{n + \lg n + 2^n}{n^2 + \lg n - 2^n}.$$

Згідно з зауваженням, спочатку знадемо доданок, який серед усіх доданків у чисельнику і знаменнику найшвидше зростає. Очевидно, що це доданок 2^n. Далі, почленно ділимо на цей доданок і використовуємо стандартні границі та теорему про арифметичні дії.

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{n+\lg n+2^n}{n^2+\lg n-2^n}=\lim_{n\to+\infty}\frac{\frac{n}{2^n}+\frac{\lg n}{2^n}+1}{\frac{n^2}{2^n}+\frac{\lg n}{2^n}-1}=\lim_{n\to+\infty}\frac{0+0+1}{0+0-1}=-1.$$

Приклад 2. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{n^3+2^n+\cos n}{3^{n+1}+\sin n^2}.$$

Як і в прикладі 4, знаходимо доданок, який серед усіх доданків у чисельнику та знаменнику найшвидше зростає. Очевидно, що це доданок 3^{n+1}. Почленно ділимо на цей доданок чисельник та знаменник дробу:

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{n^3+2^n+\cos n}{3^{n+1}+\sin n^2}=\lim_{n\to+\infty}\frac{\frac{n^3}{3^{n+1}}+\frac{2^n}{3^{n+1}}+\frac{\cos n}{3^{n+1}}}{1+\frac{\sin n^2}{3^{n+1}}}=$$

$$=\lim_{n\to+\infty}\frac{\frac{n^3}{3^{n+1}}+\frac{1}{3}\left(\frac{2}{3}\right)^n+\frac{\cos n}{3^{n+1}}}{1+\frac{\sin n^2}{3^{n+1}}}=\frac{0+0+0}{1+0}=0.$$

Помітимо, що ми використовуємо стандартну границю $\lim\limits_{n\to+\infty}\left(\frac{2}{3}\right)^n=0$ і той факт, що послідовності $\cos n$ і $\sin n^2$ обмежені. Метод розглянутий в прикладах 4 і 4 можна умовно назвати ділення на "старшого". Далі розглянемо метод множення на "спряжений вираз".

Приклад 3. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty}\left(\sqrt{n^2+n+1}-\sqrt{n^2-1}\right).$$

Домножимо та поділимо вираз на суму коренів (спряжений вираз):

$$\lim_{n\to+\infty}\left(\sqrt{n^2+n+1}-\sqrt{n^2-1}\right)=$$

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{\left(\left(\sqrt{n^2+n+1}-\sqrt{n^2-1}\right)\right)\left(\left(\sqrt{n^2+n+1}+\sqrt{n^2-1}\right)\right)}{\sqrt{n^2+n+1}+\sqrt{n^2-1}}=$$

$$=\lim_{n\to+\infty}\frac{(n^2+n+1)-(n^2-1)}{\sqrt{n^2+n+1}+\sqrt{n^2-1}}=\lim_{n\to+\infty}\frac{n+2}{\sqrt{n^2+n+1}+\sqrt{n^2-1}}.$$

Далі, як в попередніх прикладах, будемо ділити на "старшого тобто на n:

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{n+2}{\sqrt{n^2+n+1}+\sqrt{n^2-1}}=$$

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{1+\frac{2}{n}}{\sqrt{1+\frac{1}{n}+\frac{1}{n^2}}+\sqrt{1-\frac{1}{n^2}}}=\frac{1+0}{\sqrt{1+0+0}+\sqrt{1-0}}=\frac{1}{2}.$$

Приклад 4. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty}\sqrt[3]{n}\left(\sqrt[3]{(n+1)^2}-\sqrt[3]{n^2+1}\right).$$

Оскільки в дужках ми бачимо різницю кубічних коренів, то домножимо й поділимо вираз на вираз

$$\sqrt[3]{(n+1)^4}+\sqrt[3]{n^2+1}\sqrt[3]{n^2+1}+\sqrt[3]{(n^2+1)^2},$$

щоб отримати формулу різниці кубів

$$\lim_{n\to+\infty}\sqrt[3]{n}\frac{(n+1)^2-\left(n^2+1\right)}{\sqrt[3]{(n+1)^4}+\sqrt[3]{(n+1)^2}\sqrt[3]{n^2+1}+\sqrt[3]{(n^2+1)^2}}$$

$$=\lim_{n\to+\infty}\sqrt[3]{n}\frac{2n}{\sqrt[3]{(n+1)^4}+\sqrt[3]{(n+1)^2}\sqrt[3]{n^2+1}+\sqrt[3]{(n^2+1)^2}}$$

$$=2\cdot\lim_{n\to+\infty}\sqrt[3]{n}\frac{n^{4/3}}{\sqrt[3]{(n+1)^4}+\sqrt[3]{(n+1)^2(n^2+1)}+\sqrt[3]{(n^2+1)^2}}.$$

Далі поділимо почленно чисельник та знаменник на $n^{4/3}$

$$2\cdot\lim_{n\to+\infty}\sqrt[3]{n}\frac{n^{4/3}}{\sqrt[3]{(n+1)^4}+\sqrt[3]{(n+1)^2(n^2+1)}+\sqrt[3]{(n^2+1)^2}}=$$

$$=2\cdot\lim_{n\to+\infty}\sqrt[3]{n}\frac{1}{\sqrt[3]{\left(1+\frac{1}{n}\right)^4}+\sqrt[3]{\left(1+\frac{1}{n}\right)^2\left(1+\frac{1}{n^2}\right)}+\sqrt[3]{\left(1+\frac{1}{n^2})\right)^2}}=$$

$$=2\frac{1}{\sqrt[3]{1+0}+\sqrt[3]{(1+0)(1+0)}+\sqrt[3]{(1+0)^2}}=\frac{2}{3}.$$

Часто при обчисленні границі використовується теорема про три послідовності.

Приклад 5. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty} \sqrt[3]{n^3+n+1}.$$

Помітимо, що $\forall n \geq 1$:

$$\sqrt[n]{n^3} \leq \sqrt[n]{n^3+n+1} \leq \sqrt[n]{3n^3} = \sqrt[n]{n^3}.$$

Оскільки $\sqrt[n]{n^3} \to 1, n \to +\infty$ і $\sqrt[n]{3} \to 1, n \to +\infty$, то за теоремою про три послідовності $\lim\limits_{n\to+\infty} \sqrt[3]{n^3+n+1} = 1$. Зауважимо, що для оцінки у більшу сторону, ми кожний доданок замінили на доданок, який найшвидше зростає, а для оцінки у меншу сторону залишили тільки цей доданок.

Приклад 6. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty} \left(\frac{1}{\sqrt{n^2+1}} + \frac{1}{\sqrt{n^2+2}} + ... + \frac{1}{\sqrt{n^2+n}} \right).$$

Також будемо користуватися теоремою про три послідовності. Очевидно, що

$$\frac{1}{\sqrt{n^2+1}} + \frac{1}{\sqrt{n^2+2}} + ... + \frac{1}{\sqrt{n^2+n}} \leq \frac{n}{\sqrt{n^2+1}}$$

і

$$\frac{1}{\sqrt{n^2+1}} + \frac{1}{\sqrt{n^2+2}} + ... + \frac{1}{\sqrt{n^2+n}} \geq \frac{n}{\sqrt{n^2+n}};$$

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{n}{\sqrt{n^2+1}} = \lim_{n\to+\infty} \frac{n}{\sqrt{1+\frac{1}{n^2}}} = 1;$$

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{n}{\sqrt{n^2+n}} = \lim_{n\to+\infty} \frac{n}{\sqrt{1+\frac{1}{n}}} = 1.$$

Тоді за теоремою про три послідовності

$$\lim_{n\to+\infty} \left(\frac{1}{\sqrt{n^2+1}} + \frac{1}{\sqrt{n^2+2}} + ... + \frac{1}{\sqrt{n^2+n}} \right) = 1.$$

Приклад 7. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty} \sqrt[n]{\log_{n^2} 2}.$$

Помітимо, що $\log_{n^2} 2 = \frac{1}{\log_2 n^2}$ і виконується нерівність

$$\frac{1}{n^2} < \frac{1}{\log_2 n^2} < 1 \Rightarrow \frac{1}{\sqrt[n]{n^2}} < \frac{1}{\sqrt[n]{\log_2 n^2}} < 1.$$

Оскільки $\lim\limits_{n\to+\infty} \sqrt[n]{n^2} = 1$, то за теоремою про три послідовності $\lim\limits_{n\to+\infty} \sqrt[n]{\log_{n^2} 2} = 1$. Розглянемо приклади на застосування теореми Штольца.

Приклад 8. Обчислити

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{1\cdot 2 + 2\cdot 3 + ... + n\cdot(n+1)}{n^3}.$$

Зауважимо, що застосувати теорему про арифметичні дії безпосередньо не можна, бо кількість доданків у чисельнику є змінною. Застосуємо теорему Штольца. Оскільки для послідовностей $x_n = 1\cdot 2 + ... + n\cdot(n+1)$ і $y_n = n^3$

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{x_{n+1} - x_n}{y_{n+1} - y_n} = \lim_{n\to+\infty} \frac{(n+1)\cdot(n+2)}{(n+1)^3 - n^3} = \lim_{n\to+\infty} \frac{n^2+3n+2}{3n^2+3n+1} =$$

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{1+\frac{3}{n}+\frac{2}{n^2}}{3+\frac{3}{n}+\frac{1}{n^2}} = \frac{1}{3},$$

то і

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{x_n}{y_n} = \frac{1}{3}.$$

Приклад 9. Нехай $k \in \mathbb{N}$. Довести, що

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{1^k + 2^k + ... + n^k}{n^{k+1}} = \frac{1}{k+1}.$$

Застосуємо теорему Штольца для послідовностей $x_n = 1^k + 2^k + ... + n^k$ і $y_n = n^{k+1}$.

$$\lim_{n\to+\infty} \frac{x_{n+1} - x_n}{y_{n+1} - y_n} = \lim_{n\to+\infty} \frac{(n+1)^k}{(n+1)^{k+1} - n^{k+1}}.$$

Оскільки $(n+1)^k = \sum\limits_{i=0}^{k} C_k^i n^i$ і $(n+1)^k = \sum\limits_{i=0}^{k+1} C_{k+1}^i n^i$, то маємо, що

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{x_{n+1}-x_n}{y_{n+1}-y_n} = \lim_{n\to+\infty}\frac{\sum\limits_{i=0}^{k} C_k^i n^i}{\sum\limits_{i=0}^{k+1} C_{k+1}^i n^i - n^{k+1}} = \lim_{n\to+\infty}\frac{\sum\limits_{i=0}^{k} C_k^i n^i}{\sum\limits_{i=0}^{k} C_{k+1}^i n^i}.$$

Далі поділимо чисельник та знаменник на "старшого тобто на n^k:

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{\sum\limits_{i=0}^{k} C_k^i n^i}{\sum\limits_{i=0}^{k+1} C_k^i n^i} = \lim_{n\to+\infty}\frac{\sum\limits_{i=0}^{k} C_k^i \frac{1}{n^{k-i}}}{\sum\limits_{i=0}^{k+1} C_k^i \frac{1}{n^{k-i}}} =$$

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{\frac{1}{n^k}+C_k^1\frac{1}{n^{k-1}}+...+C_k^k}{\frac{1}{n^k}+C_{k+1}^1\frac{1}{n^{k-1}}+...+C_{k+1}^k} = \frac{0+0+...+C_k^k}{0+0+...+C_{k+1}^k} =$$

$$= \frac{C_k^k}{C_{k+1}^k} = \frac{1}{k+1}.$$

Тоді за теоремою Штольца

$$\lim_{n\to+\infty}\frac{x_n}{y_n} = \frac{1}{k+1}.$$

Приклад 10. За означенням границі послідовності довести рівності:

$$1)\lim_{n\to+\infty}\frac{2n+3}{4n+5} = \frac{1}{2};$$

$$2)\lim_{n\to+\infty}0,999^n = 0;$$

$$3)\lim_{n\to+\infty}\frac{1}{n!} = 0.$$

1) Розглянемо $\left|\frac{2n+3}{4n+5}-\frac{1}{2}\right| = \left|\frac{1}{2(4n+5)}\right| = \frac{1}{2(4n+5)}$. Нехай $\forall\varepsilon>0$ фіксоване. Тоді нерівність $\left|\frac{2n+3}{4n+5}-\frac{1}{2}\right| < \varepsilon$ виконується при тих $n\in\mathbb{N}$, при яких

$\frac{1}{2(4n+5)} < \varepsilon$. остання нерівність рівнозначна $1 < 2\varepsilon(4n+5) \Leftrightarrow 4n+5 > \frac{1}{2\varepsilon} \Leftrightarrow n > \frac{\frac{1}{2\varepsilon}-5}{4}$. За аксіомою Архімеда $\exists n_0 = \left[\frac{\frac{1}{2\varepsilon}-5}{4}\right] + 1 : \forall n \geq n_0$ $n > \frac{\frac{1}{2\varepsilon}-5}{4}$. таким чином, $\forall \varepsilon > 0 \exists n_0 \in \mathbb{N} : \forall n \geq n_0$ виконується $\left|\frac{2n+3}{4n+5} - \frac{1}{2}\right| < \varepsilon$.
2) Розглянемо $\forall \varepsilon > 0$ і $|0,999^n - 0| < \varepsilon$

$$|0,999^n - 0| < \varepsilon \Leftrightarrow 0,999^n < \varepsilon \Leftrightarrow n > \log_{0,999} \varepsilon.$$

Остання нерівність буде виконуватись при $\forall n \geq n_0$, де $n_0 = [\log_{0,999} \varepsilon] + 1$.
3) Нехай $\forall \varepsilon > 0$ фіксоване. Маємо $\left|\frac{1}{n!} - 0\right| = \frac{1}{n!} < \frac{1}{n}$. Тоді нерівність $\frac{1}{n!} < \varepsilon$. обов'язково виконується при тих $n \in \mathbb{N}$, при яких $\frac{1}{n} < \varepsilon$. Остання нерівність виконується при $\forall n \geq n_0$, де $n_0 = \left[\frac{1}{\varepsilon}\right] + 1$.

РОЗДІЛ 5
ГРАНИЦЯ МОНОТОННОЇ ПОСЛІДОВНОСТІ. ЧИСЛО e

Послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ називається
1) *зростаючою*, якщо $\forall n \geq 1 : a_n < a_{n+1}$;
2) *неспадною*, якщо $\forall n \geq 1 : a_n \leq a_{n+1}$;
3) *спадною*, якщо $\forall n \geq 1 : a_n > a_{n+1}$;
4) *незростаючою*, якщо $\forall n \geq 1 : a_n \geq a_{n+1}$;
У кожному з випадків 1) – 4) послідовніть $\{a_n : n \geq 1\}$ називається монотонною.

Теорема. *Монотонна обмежена послідовність збіжна*

Приклад 1. За допомогою теореми про існування границі монотонної послідовності довести збіжність послідовності:

$$1) x_n = 1 + \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + ... + \frac{1}{n \cdot (n+1)}$$

$$2) x_n = \left(1 + \frac{1}{2}\right) \cdot \left(1 + \frac{1}{4}\right) \cdot ... \cdot \left(1 + \frac{1}{2^n}\right)$$

1) Помітимо, що $x_n = 1 + \left(1 - \frac{1}{2}\right) + \left(\frac{1}{2} - \frac{1}{3}\right) + ... + \left(\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1}\right) = 2 - \frac{1}{n+1}$. Тоді очевидно, що $0 \leq x_n < 2$, тобто послідовність $\{x_n : n \geq 1\}$ обмежена. Також, $x_n < x_{n+1}$, де $x_{n+1} = 1 + \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + ... + \frac{1}{n \cdot (n+1)} + \frac{1}{(n+1) \cdot (n+2)}$, що позначає, що послідовність $\{x_n : n \geq 1\}$ строго зростає. Таким чином, за теоремою Вейєрштрасса $\exists \lim\limits_{n \to +\infty} x_n = x \in \mathbb{R}$.

2) Розглянемо

$$\ln x_n = \ln \left(1 + \frac{1}{2}\right)\left(1 + \frac{1}{4}\right) \cdot ... \cdot \left(1 + \frac{1}{2^n}\right) =$$

$$= \ln\left(1 + \frac{1}{2}\right) + \ln\left(1 + \frac{1}{2^2}\right) + ... + \ln\left(1 + \frac{1}{2^n}\right) < \frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + ... + \frac{1}{2^n} =$$

$$= \frac{\frac{1}{2}\left(1 - \frac{1}{2^n}\right)}{1 - \frac{1}{2}} = 1 - \frac{1}{2^n} < 1 \quad \forall n \geq 1.$$

Маємо, що $\forall n \geq 1 \; : \; \ln x_n < 1 \Leftrightarrow 0 < x_n < e$, тобто послідовність $\{x_n : n \geq 1\}$ обмежена. Оскільки $x_{n+1} = \left(1 + \frac{1}{2}\right) \cdot ... \cdot \left(1 + \frac{1}{2^n}\right)\left(1 + \frac{1}{2^{n+1}}\right) =$

$x_n\left(1+\frac{1}{2^{n+1}}\right) < x_n, \forall n \geq 1$, то послідовність $\{x_n : n \geq 1\}$ строго зростає. Таким чином, за теоремою Вейєрштрасса $\exists \lim\limits_{n\to+\infty} x_n = x \in \mathbb{R}$.
Зауважимо, що в останньому прикладі ми не знаходили границю послідовності, а тільки доводили, що вона існує.

РОЗДІЛ 6
ПІДПОСЛІДОВНОСТІ. ЧАСТКОВІ ГРАНИЦІ

Нехай $\{a_n : n \geq 1\} \subset \mathbb{R}$. Розглянемо послідовність $\{n(k) : k \geq 1\} \subset \mathbb{N}$, у якій $1 \leq n(1) < n(2) < ... < n(k) < n(k+1) < ...$ Оскільки $\forall k \geq 1 : n(k) \geq k$, то $n(k) \to +\infty, k \to \infty$.

Послідовність $\{a_{n(k)} : n \geq 1\}$ називається підпослідовністю вихідної послідовності $\{a_n : n \geq 1\}$.

Число $a \in \mathbb{R}$ або символ $a = +\infty$ чи $a = -\infty$ називається частковою границею послідовності $\{a_n : n \geq 1\}$, якщо a є границею деякої підпослідовності $\{a_{n(k)} : n \geq 1\}$.

Нехай $A-$ множина часткових границь послідовності $\{a_n : n \geq 1\} \subset \mathbb{R}$.

Нижньою границею послідовності $\{a_n : n \geq 1\}$ називається величина:

$$\varliminf_{n\to\infty} a_n := \begin{cases} -\infty, & \{a_n : n \geq 1\} \quad \text{не обмежена знизу} \\ \inf A, & \{a_n : n \geq 1\} \quad \text{обмежена знизу і} \quad A \neq \{+\infty\} \\ +\infty, & A = \{+\infty\} \end{cases}$$

Верхньою границею послідовності $\{a_n : n \geq 1\}$ називається величина:

$$\varlimsup_{n\to\infty} a_n := \begin{cases} +\infty, & \{a_n : n \geq 1\} \quad \text{не обмежена зверху} \\ \sup A, & \{a_n : n \geq 1\} \quad \text{обмежена зверху і} \quad A \neq \{-\infty\} \\ -\infty, & A = \{-\infty\}. \end{cases}$$

Приклад 1. Знайти множину часткових границь, нижню та верхню границі послідовності $\{x_n : n \geq 1\}$:

$$1) x_n = (-1)^n \left(2 + \frac{3}{n}\right); \qquad 2) x_n = 1 + n \cdot \sin\frac{\pi n}{2}.$$

1) Маємо $x_{2n} = 2 + \frac{3}{2n} \to 2, n \to +\infty, \quad x_{2n-1} = -2 - \frac{3}{2n-1} \to -2, n \to +\infty, n \leq 1$. Таким чином, послідовністьрозбито на дві збіжні підпослідовності. Так як, $\{2n : n \geq 1\} \cap \{2n-1 : n \geq 1\} = \varnothing$ і $\{2n : n \geq 1\} \cup \{2n-1 : n \geq 1\} = \mathbb{N}$, то множина часткових границь послідовності $A = \{-2; 2\}$. Звідси випливає, що $\varlimsup\limits_{n\to\infty} x_n = \sup A = \max A = 2$, $\varliminf\limits_{n\to\infty} x_n = \inf A = \min A = -2$.

2) Маємо $x_{2n} = 1 \to 1, n \to +\infty$,

$x_{4n+1} = 1 + 4n + 1 \to 2 + 4n \to +\infty, n \to +\infty,$
$x_{4n-1} = -4n + 2 \to -\infty, n \to +\infty.$
Таким чином, послідовність розбито на три збіжні підпослідовності. Так як $\{2n : n \geq 1\} \cap \{4n+1 : n \geq 1\} \cap \{4n-1 : n \geq 1\} = \varnothing$ і $\{2n : n \geq 1\} \cup \{4n+1 : n \geq 1\} \cup \{4n-1 : n \geq 1\} = \mathbb{N}$, то множина часткових границь послідовності $A = \{-\infty; 1; +\infty\}$. Звідси випливає, що $\overline{\lim_{n\to\infty}} x_n = +\infty$, $\underline{\lim_{n\to\infty}} x_n = -\infty$.

РОЗДІЛ 7
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОСЛІДОВНОСТІ. КРИТЕРІЙ КОШІ

Послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$ називається *фундаментальною*, або *послідовністю Коші*, якщо

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists N \in \mathbb{N} \quad \forall n \geq N \quad \forall m \geq N : |a_m - a_n| < \varepsilon.$$

Критерій Коші Послідовність дійсних чисел збіжна до дійсного числа тоді й лише тоді, коли вона фундаментальна.

Приклад 1. Довести збіжність послідовності:

$$\left\{a_n = \frac{\sin\frac{1}{1}}{1} + \frac{\sin\frac{1}{2}}{2} + ... + \frac{\sin\frac{1}{n}}{n} \ : \ n \geq 1\right\}.$$

Оскільки при $n > m$

$$|a_n - a_m| = \left|\frac{\sin\frac{1}{m+1}}{m+1} + \frac{\sin\frac{1}{m+2}}{m+2} + ... + \frac{\sin\frac{1}{n}}{n}\right| \leq$$
$$\leq \frac{\left|\sin\frac{1}{m+1}\right|}{m+1} + \frac{\left|\sin\frac{1}{m+2}\right|}{m+2} + ... + \frac{\left|\sin\frac{1}{n}\right|}{n} \leq$$
$$\leq \frac{1}{(m+1)^2} + \frac{1}{(m+2)^2} + ... + \frac{1}{n^2} \leq$$
$$\leq \frac{1}{m(m+1)} + \frac{1}{(m+1)(m+2)} + ... + \frac{1}{(n-1)n} =$$
$$= \frac{1}{m} - \frac{1}{m+1} + \frac{1}{m+1} - \frac{1}{m+2} + ... + \frac{1}{n-1} - \frac{1}{n} =$$
$$= \frac{1}{m} - \frac{1}{n} < \frac{1}{m} < \varepsilon, \quad \text{при } m > \frac{1}{\varepsilon},$$

то послідовність $\{a_n : n \geq 0\}$ фундаментальна і з критерію Коші випливає потрібна збіжність.

РОЗДІЛ 8

ОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЦІ ФУНКЦІЇ В ТОЧЦІ. ОСНОВНІ ПРИЙОМИ ОБЧИСЛЕННЯ

Нехай $x_0 \in \mathbb{R}, x_0-$гранична точка множини A і $f : A \to \mathbb{R}$. За Коші, число $p \in \mathbb{R}$ називається границею функції f у точці x_0, якщо

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists \delta = \delta(\varepsilon) > 0 \quad \forall x \in (A \cap (x_0 - \delta, x_0 + \delta)) \setminus \{x_0\} : |f(x) - p| < \varepsilon.$$

Значення $+\infty$ називається гранцею функції f у точці x_0, якщо

$$\forall C \in \mathbb{R} \quad \exists \delta = \delta(C) > 0 \quad \forall x \in (A \cap (x_0 - \delta, x_0 + \delta)) \setminus \{x_0\} : f(x) > C.$$

Нехай $x_0 = +\infty-$ гранична точка множини A. Число $p \in \mathbb{R}$ називається границею функції f при $x \to +\infty$, якщо

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists C \in \mathbb{R} \quad \forall x \in A, x > C : |f(x) - p| < \varepsilon.$$

Значення $+\infty$ називається границею функції f при $x \to +\infty$, якщо

$$\forall D \in \mathbb{R} \quad \exists C \in \mathbb{R} \quad \forall x \in A, x > C : f(x) > D.$$

Аналогічно визначаються й інші подібні границі.

Означення, еквівалентне наведеним вище, можна дати в термінах послідовностей (означення Гейне). Нехай $\mathbb{R} \cup \{-\infty, +\infty\} \ni x_0-$ гранична точка множини $A \subset \mathbb{R}, \quad f : A \to \mathbb{R}$. Значення $p \in \mathbb{R} \cup \{-\infty, +\infty\}$ називається границею функції f при $x \to x_0$, якщо для будь-якої послідовності $\{x_n : n \geq 1\} \subset A$, яка задовольняє умови
$1) \forall n \geq 1 : x_n \neq x_0; \qquad 2) x_n \to x_0, n \to \infty,$
виконується співвідношення

$$f(x_n) \to p, n \to \infty.$$

Позначення: $p = \lim\limits_{x \to x_0} f(x); \quad f(x) \to p, x \to x_0.$

Нехай $A \subset \mathbb{R}, x_0 \in \mathbb{R}$ такі, що $\forall \gamma : (x_0 - \gamma, x_0 \cap A \neq \varnothing$. Число $p \in \mathbb{R}$ називається *границею зліва* функції f у точці x_0, якщо

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists \delta > 0 \quad \forall x \in (x_0 - \delta, x_0) \cap A : |f(x) - p| < \varepsilon.$$

Позначення: $p = \lim\limits_{x \to x_0-} f(x); \quad f(x) \to p, x \to x_0-.$

Нехай $A \subset \mathbb{R}$і$x_0 \in \mathbb{R}$ такі, що $\forall \gamma : (x_0, x_0 + \gamma) \cap A \neq \varnothing$. Число $p \in \mathbb{R}$ називається *границею справа* функції f у точці x_0, якщо

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists \delta > 0 \quad \forall x \in (x_0, x_0 + \delta) \cap A : |f(x) - p| < \varepsilon.$$

Позначення: $p = \lim\limits_{x \to x_{0+}} f(x); \quad f(x) \to p, x \to x_{0+}$.
Мають місце такі визначні границі:
$\lim\limits_{x \to 0} \frac{\sin x}{x} = 1;$
$\lim\limits_{+\infty} (1+x)^{\frac{1}{x}} = \lim\limits_{x \to 0} (1 + \frac{1}{x})^x = \lim\limits_{x \to -\infty} (1 + \frac{1}{x})^x = e;$
$\lim\limits_{x \to 0} \frac{\ln(1+x)}{x} = 1;$
$\lim\limits_{x \to 0} \frac{(1+x)^\alpha - 1}{x} = \alpha, \alpha \in \mathbb{R};$
$\lim\limits_{x \to 0} \frac{\alpha^x - 1}{x} = \ln \alpha, \alpha > 0.$

Розглянемо основні методи обчислення границь функції. Спочатку розглянемо випадок, коли $x \to \pm\infty$. В цьому випадку можна застосовувати методи, які ми застосовували для обчислення границі послідовності, а саме, ділення на "старшого"і домноження на спряжений вираз.

Приклад 1. Обчислити

$$\lim_{x \to +\infty} \frac{\sqrt{x + \sqrt{x + \sqrt{x}}}}{\sqrt{x+1}}.$$

Поділимо чисельник та знаменник на $\sqrt{x}$. Тоді :

$$\lim_{x \to +\infty} \frac{\sqrt{x + \sqrt{x + \sqrt{x}}}}{\sqrt{x+1}} = \lim_{x \to +\infty} \frac{\sqrt{1 + \frac{\sqrt{x+\sqrt{x}}}{x}}}{\sqrt{1 + \frac{1}{x}}} =$$

$$\lim_{x \to +\infty} \frac{\sqrt{1 + \sqrt{\frac{1}{x} + \frac{1}{x^{3/2}}}}}{\sqrt{1 + \frac{1}{x}}} = \frac{1+0+0}{1+0} = 1.$$

Приклад 2. Обчислити

$$\lim_{x \to +\infty} \left(\sqrt{x + \sqrt{x + \sqrt{x}}} - \sqrt{x} \right).$$

$$\lim_{x\to+\infty}\left(\sqrt{x+\sqrt{x+\sqrt{x}}}-\sqrt{x}\right)=\lim_{x\to+\infty}\frac{x+\sqrt{x+\sqrt{x}}-x}{\sqrt{x+\sqrt{x+\sqrt{x}}}+\sqrt{x}}=$$

$$\lim_{x\to+\infty}\frac{\sqrt{x+\sqrt{x}}}{\sqrt{x+\sqrt{x+\sqrt{x}}}+\sqrt{x}}==\lim_{x\to+\infty}\frac{\sqrt{1+\frac{1}{\sqrt{x}}}}{\sqrt{1+\frac{\sqrt{x+\sqrt{x}}}{x}}+1}=\frac{1}{2}.$$

Далі розглянемо випадки, коли $x\to x_0\in\mathbb{R}$.

Приклад 3. Обчислити

$$\lim_{x\to 4}\frac{\sqrt{1+2x}-3}{\sqrt{x}-2}.$$

Оскільки знаменник дробу збігається до нуля, то теорема про арифметичні дії безпосередньо не може бути застосована. Домножимо і поділимо дріб на вирази, спряжені до чисельника та знаменника

$$\lim_{x\to 4}\frac{(\sqrt{1+2x}-3)(\sqrt{x}+2)(\sqrt{1+2x}+3)}{(\sqrt{x}-2)(\sqrt{x}-2)(\sqrt{1+2x}+3)}=\lim_{x\to 4}\frac{(2x-8)(\sqrt{x}+2}{(\sqrt{1+2x}+3)(x-4)}=$$

$$\lim_{x\to 4}\frac{2(\sqrt{x}+2)}{\sqrt{1+2x}+3}=\frac{2(\sqrt{4}+2)}{\sqrt{9}+3}=\frac{4}{3}.$$

Приклад 4. Обчислити

$$\lim_{x\to 1}\frac{x^3-3x+2}{x^4-4x+3}.$$

Так як чисельник та знаменник дробу збігаються до нуля, то маємо невизначенність $\frac{0}{0}$. Розкладемо чисельник та знаменник дробу на множники:

$$\lim_{x\to 1}\frac{x^3-3x+2}{x^4-4x+3}=\lim_{x\to 1}\frac{(x-1)(x^2+x-2)}{(x-1)(x^3+x^2+x-3)}=\lim_{x\to 1}\frac{x^2+x-2}{x^3+x^2+x-3}.$$

Бачимо, що невизначенність $\frac{0}{0}$ залишилась. Тоді продовжуємо розкладати на множники:

$$\lim_{x\to 1}\frac{x^2+x-2}{x^3+x^2+x-3}=\lim_{x\to 1}\frac{(x-1)(x+2)}{(x-1)(x^2+2x+3)}=\lim_{x\to 1}\frac{x+2}{x^2+2x+3}=$$

$$= \frac{1+2}{1+2+3} = \frac{1}{2}.$$

В наступних прикладах розглянемо використання визначених границь для обчислення границі функції.

Приклад 5. Обчислити

$$\lim_{x\to 0} \frac{\sin 5x - \sin 3x}{\sin x}.$$

Поділимо чисельник та знаменник дробу на x:

$$\lim_{x\to 0} \frac{\frac{\sin 5x}{x} - \frac{\sin 3x}{x}}{\frac{\sin x}{x}} = \lim_{x\to 0} \frac{5\frac{\sin 5x}{5x} - 3\frac{\sin 3x}{3x}}{\frac{\sin x}{x}} = \frac{5\cdot 1 - 3\cdot 1}{1} = 2.$$

Зауважимо, що у початковій умові ми маємо невизначенність $\frac{0}{0}$ і тому використовуємо визначну границю $\lim\limits_{x\to 0} \frac{\sin x}{x} = 1$.

Приклад 6. Обчислити

$$\lim_{x\to 0} \frac{\sqrt{1+x\sin x} - 1}{e^{x^2} - 1}.$$

Помітимо, що знову початкова умова має невизначенність $\frac{0}{0}$. Тому, спочатку домножимо на спряжений вираз:

$$\lim_{x\to 0} \frac{(\sqrt{1+x\sin x} - 1)(\sqrt{1+x\sin x} + 1)}{(e^{x^2} - 1)(\sqrt{1+x\sin x} + 1)} =$$
$$\lim_{x\to 0} \frac{x\sin x}{e^{x^2} - 1} \cdot \lim_{x\to 0} \frac{1}{\sqrt{1+x\sin x} + 1} =$$
$$= \lim_{x\to 0} \frac{x\sin x}{e^{x^2} - 1} \cdot \frac{1}{\sqrt{1+0} + 1} = \frac{1}{2} \lim_{x\to 0} \frac{x\sin x}{e^{x^2} - 1}.$$

Далі, поділимо чисельник та знаменник дробу на x^2:

$$\frac{1}{2} \lim_{x\to 0} \frac{x\sin x}{e^{x^2} - 1} = \frac{1}{2} \lim_{x\to 0} \frac{\frac{\sin x}{x}}{\frac{e^{x^2}-1}{x^2}} = \frac{1}{2}.$$

Зауважимо, що ми використовували визначні границі $\lim\limits_{x\to 0}\frac{\sin x}{x} = 1$ і $\lim\limits_{x\to 0}\frac{e^x-1}{x} = 1$.

Приклад 7. Обчислити

$$\lim_{x\to 0}\frac{\ln\left(x^2+e^x\right)}{\ln\left(x^4+e^{2x}\right)}.$$

$$\lim_{x\to 0}\frac{\ln\left(x^2+e^x\right)}{\ln\left(x^4+e^{2x}\right)} = \lim_{x\to 0}\frac{\ln e^x\left(1+\frac{x^2}{e^x}\right)}{\ln e^{2x}\left(1+\frac{x^4}{e^{2x}}\right)} == \lim_{x\to 0}\frac{x+\ln\left(1+\frac{x^2}{e^x}\right)}{2x+\ln\left(1+\frac{x^4}{e^{2x}}\right)}.$$

Оскільки $\lim\limits_{x\to 0}\frac{x^2}{e^x} = 0$ і $\lim\limits_{x\to 0}\frac{x^4}{e^{2x}} = 0$, то можна скористатись визначеною границею $\lim\limits_{x\to 0}\frac{\ln(1+x)}{x} = 1$:

$$\lim_{x\to 0}\frac{x+\ln\left(1+\frac{x^2}{e^x}\right)}{2x+\ln\left(1+\frac{x^4}{e^{2x}}\right)} = \lim_{x\to 0}\frac{x+\frac{x^2}{e^x}\cdot\frac{\ln\left(1+\frac{x^2}{e^x}\right)}{\frac{x^2}{e^x}}}{2x+\frac{x^4}{e^{2x}}\cdot\frac{\ln\left(1+\frac{x^4}{e^{2x}}\right)}{\frac{x^4}{e^{2x}}}} =$$

$$\lim_{x\to 0}\frac{1+\frac{x^2}{e^x}\cdot\frac{\ln\left(1+\frac{x^2}{e^x}\right)}{\frac{x^2}{e^x}}}{2+\frac{x^3}{e^{2x}}\cdot\frac{\ln\left(1+\frac{x^4}{e^{2x}}\right)}{\frac{x^4}{e^{2x}}}} = \frac{1+0\cdot 1}{2+0\cdot 1} = \frac{1}{2}.$$

Приклад 8. Обчислити

$$\lim_{x\to 0}(1-x)\operatorname{tg}\frac{\pi x}{2}.$$

Зауважимо, що в умові задачі ми маємо невизначенність $0\cdot\infty$. Зробимо заміну $1-x=t$. Тоді $t\to 0:$

$$\lim_{x\to 0}(1-x)\operatorname{tg}\frac{\pi x}{2} = \lim_{t\to 0}t\operatorname{tg}\frac{\pi(1-t)}{2} = \lim_{t\to 0}t\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2}-\frac{\pi t}{2}\right) = \lim_{t\to 0}t\operatorname{ctg}\frac{\pi t}{2} =$$

$$\lim_{t\to 0}\frac{t\cdot\cos\frac{\pi t}{2}}{\sin\frac{\pi t}{2}} = \lim_{t\to 0}\frac{\frac{\pi}{2}t\cdot\cos\frac{\pi t}{2}}{\frac{\pi}{2}\sin\frac{\pi t}{2}}.$$

Так як $\lim\limits_{t\to 0}\frac{\frac{\pi}{2}t}{\sin\frac{\pi t}{2}} = 1$, то ми маємо, що

$$\lim_{t\to 0}\frac{\frac{\pi}{2}t\cdot\cos\frac{\pi t}{2}}{\frac{\pi}{2}\sin\frac{\pi t}{2}} = \lim_{t\to 0}\frac{\cos\frac{\pi t}{2}}{\frac{\pi}{2}} = \frac{2}{\pi}.$$

Приклад 9. Обчислити

$$\lim_{x\to 0}\frac{\sqrt[3]{8+3x-x^2}-2}{x+x^2}.$$

Оскільки в умові задачі ми бачимо невизначеність $\frac{0}{0}$, то спочатку перетворимо дріб:

$$\lim_{x\to 0}\frac{\sqrt[3]{8+3x-x^2}-2}{x+x^2} = \lim_{x\to 0}\frac{2\left(\sqrt[3]{1+\frac{3x}{8}-x^2}-1\right)}{x(1+x)} =$$

$$= 2\lim_{x\to 0}\frac{\left(1+\frac{3x}{8}-x^2\right)^{1/3}-1}{x(1+x)}.$$

Зауважимо, що $\lim\limits_{x\to 0}\left(\frac{3x}{8}-x^2\right) = 0$ і будемо використовувати визначну границю $\lim\limits_{x\to 0}\frac{(1+x)^{\alpha}-1}{x} = \alpha$:

$$2\lim_{x\to 0}\frac{\left(1+\frac{3x}{8}-x^2\right)^{1/3}-1}{x(1+x)} = 2\lim_{x\to 0}\frac{\left(\left(1+\left(\frac{3x}{8}-x^2\right)\right)^{1/3}-1\right)\left(\frac{3x}{8}-x^2\right)}{x(1+x)\left(\frac{3x}{8}-x^2\right)} =$$

$$2\cdot\frac{1}{3}\lim_{x\to 0}\frac{\frac{3x}{8}-x^2}{x(1+x)} = \frac{2}{3}\lim_{x\to 0}\frac{\frac{3}{8}-x}{1+x} = \frac{2}{3}\cdot\frac{\frac{3}{8}-0}{1+0} = \frac{1}{4}.$$

Приклад 10. Обчислити

$$\lim_{x\to\infty}\left(\frac{2x+5}{2x+3}\right)^{3x-1}.$$

$$
\begin{aligned}
\lim_{x\to\infty}\left(\frac{2x+5}{2x+3}\right)^{3x-1} &= \lim_{x\to\infty}\left(1+\frac{2}{2x+3}\right)^{3x-1} = \\
&= \lim_{x\to\infty}\left(\left(1+\frac{2}{2x+3}\right)^{\frac{2x+3}{2}}\right)^{\frac{2(3x-1)}{2x+3}} = \\
= \lim_{x\to\infty}\exp\left(\frac{2(3x-1)}{2x+3}\cdot\frac{2x+3}{2}\ln\left(1+\frac{2}{2x+3}\right)\right) = e^3.
\end{aligned}
$$

РОЗДІЛ 9

НЕПЕРЕРВНІ ФУНКЦІЇ

Нехай $A \subset \mathbb{R}, x_0-$ гранична точка множини A, причому $x_0 \in A$. Нехай $f : A \to \mathbb{R}$. Функція f називається *неперервною* у точці x_0, якщо

$$\lim_{x \to x_0} f(x) = f(x_0).$$

Функція f неперервна на множині A, якщо вона неперервна у кожній точці множини A. Позначення: $f \in C(A)$.

Функція f називається *неперервною зліва* у точці x_0, якщо

$$\lim_{x \to x_0-} f(x) = f(x_0).$$

Функція f називається *неперервною справа* у точці x_0, якщо

$$\lim_{x \to x_0+} f(x) = f(x_0).$$

Приклад 1. Дослідити неперервність функції

$$f(x) = \frac{(x^2-3)\cdot 2^x + \operatorname{arctg} x \cdot \cos x}{(x^2+3)\sin^3 x}.$$

Функції $x \mapsto x^2 - 3, x \mapsto 2^x, x \mapsto \operatorname{arctg} x, x \mapsto \cos x, x \mapsto x^2 + 3, x \mapsto \sin x$ неперервні на $\mathbb{R}$. За теоремою про арифметичні дії функції $x \mapsto (x^2-3)\cdot 2^x + \operatorname{arctg} x \cdot \cos x$ і $x \mapsto (x^2+3)\sin^3 x$ також неперервні на $\mathbb{R}$. Тому функція f неперервна в усіх точках $\mathbb{R}$ за винятком тих, у яких знаменник дорівнює нулю. Отже, $f \in C(\mathbb{R} \setminus \{n\pi | n \in \mathbb{Z}\})$.

Приклад 2. Дослідити неперервність функції

$$f(x) = \begin{cases} \frac{x^2-1}{x-1}, & x \neq 1, \\ 5, & x = 1. \end{cases}$$

При $x \neq 1$ функцію можна переписати у вигляді $f(x) = x + 1$. Тому $f \in C(\mathbb{R} \setminus \{1\})$. Крім того, $\lim\limits_{x \to 1-} f(x) = \lim\limits_{x \to 1+} f(x) = 2 \neq f(1)$. Таким чином, $x = 1$ є точкою усувного розриву.

Приклад 3. Дослідити неперервність функції

$$f(x) = \begin{cases} e^{\frac{1}{x}}, & x \neq 0, \\ 0, & x = 0. \end{cases}$$

На $\mathbb{R} \setminus \{0\}$ функція є неперервною за теоремою про неперервність суперпозиції неперервних функцій.

$$\lim_{x\to 0-} f(x) = \lim_{x\to 0-} e^{\frac{1}{x}} = 0, \quad \lim_{x\to 0+} f(x) = \lim_{x\to 0+} e^{\frac{1}{x}} = +\infty.$$

Оскільки $\lim\limits_{x\to 0-} f(x) = 0 = f(x)$,то функція неперервна зліва в точці $x = 0$. Точка $x = 0$ є точкою розриву другого роду.

Приклад 4. Дослідити неперервність функції

$$f(x) = \begin{cases} x, & |x| \le 1, \\ 1, & |x| > 1. \end{cases}$$

На $\mathbb{R} \setminus \{\pm 1\}$ функція є неперервною. Крім того, $\lim\limits_{x\to 1+} f(x) = \lim\limits_{x\to 1-} f(x) = 1 = f(1) \Rightarrow$ в точці $x = 1$ функція також є неперервною.

Розглянемо $\lim\limits_{x\to -1+} f(x) = -1$і $\lim\limits_{x\to -1-} f(x) = 1$. Таким чином, $x = -1$ є точкою розриву першого роду.

Приклад 5. Функцію довизначити в точці 0 так, щоб одержати неперервну у цій точці функцію: $f(x) = \frac{\sqrt[5]{1+2x}-1}{\sin x}$.

Розглянемо

$$\lim_{x\to 0} \frac{\sqrt[5]{1+2x} - 1}{\sin x} = \lim_{x\to 0} \frac{\left(\sqrt[5]{1+2x} - 1\right) 2x}{2x \cdot \sin x} =$$

$$2 \lim_{x\to 0} \frac{(1+2x)^{1/5} - 1}{2x} \cdot \frac{x}{\sin x} = 2 \cdot \frac{1}{5} \cdot 1 = \frac{2}{5}.$$

Покладемо $\widetilde{f}(x) = \begin{cases} \frac{\sqrt[5]{1+2x}-1}{\sin x}, & x \neq 0, \\ \frac{2}{5}, & x = 0. \end{cases}$

Тоді за означенням неперервності функції, функція $\widetilde{f}(x)$ є неперервною на $\mathbb{R}$.

РОЗДІЛ 10
ПОХІДНА

Нехай $A \subset \mathbf{R}$ і точка $x_0 \in A$ такі, що для деякого $\delta > 0 :\ (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A$. Розглянемо функцію $f : A \to \mathbf{R}$.

Похідною функції f у точці x_0 називається скінченна границя

$$\lim_{x \to x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0},$$

якщо така границя існує.

Позначається похідна одним із символів

$$\frac{df(x_0)}{dx}, \quad f'(x_0), \quad \dot{f}(x_0).$$

Таким чином, $f'(x_0) := \lim\limits_{x \to x_0} \dfrac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}$.

Якщо для кожного $x \in A$ існує $f'(x)$, то функція $A \ni x \mapsto f'(x)$ називається *похідною функції f на множині A*. Операція обчислення похідної називається *диференціюванням*.

Нехай для деякого $\delta > 0 : (x_0 - \delta, x_0) \subset A, \quad f : A \to \mathbf{R}$. Скінченна границя

$$\lim_{x \to x_0 -} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0},$$

якщо вона існує, називається *похідною зліва* функції f у точці x_0 і позначається символом

$$f'_{-}(x_0) := \lim_{x \to x_0 -} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}.$$

Нехай для деякого $\delta > 0 : (x_0, x_0 + \delta) \subset A, \quad f : A \to \mathbf{R}$. Скінченна границя

$$\lim_{x \to x_0 +} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0},$$

якщо вона існує, називається *похідною справа* функції f у точці x_0 і позначається символом

$$f'_{+}(x_0) := \lim_{x \to x_0 +} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}.$$

Правила обчислення похідних

1) **Теорема про арифметичні дії.** Нехай функції $f : A \to \mathbf{R}$ і $g : A \to \mathbf{R}$ мають похідну в точці $x_0 \in A$. Тоді:

   а) $\forall\, c \in \mathbf{R}$ функція cf має похідну в точці x_0 і
   $$(cf)'(x_0) = cf'(x_0);$$
   б) функція $f + g$ має похідну в точці x_0 і
   $$(f + g)'(x_0) = f'(x_0) + g'(x_0);$$
   в) функція $f \cdot g$ має похідну в точці x_0 і
   $$(f \cdot g)'(x_0) = f'(x_0)g(x_0) + f(x_0)g'(x_0);$$
   г) при додатковому припущенні $g(x_0) \neq 0$ функція $\dfrac{f}{g}$ має похідну в точці x_0 і
   $$\left(\frac{f}{g}\right)'(x_0) = \frac{f'(x_0)g(x_0) - f(x_0)g'(x_0)}{g^2(x_0)}.$$

2) **Диференціювання складної функції (ланцюгове правило).** Нехай функція $f : A \to \mathbf{R}$, $f(A) \subset B$, $g : B \to \mathbf{R}$. Припустимо, що функція f має похідну в точці $x_0 \in A$, функція g має похідну в точці $y_0 = f(x_0)$. Тоді складна функція $h = g(f) : A \to \mathbf{R}$ має похідну в точці x_0 і
$$h'(x_0) = (g(f))'(x_0) = g'(y_0) \cdot f'(x_0) = g'(f(x_0)) \cdot f'(x_0).$$

3) **Диференціювання оберненої функції.** Нехай функція $f : (a, b) \to \mathbf{R}$, $-\infty \leq a < b \leq +\infty$, задовольняє умови

   а) $f \in C((a, b))$;
   б) f строго монотонна на (a, b);
   в) у точці $x_0 \in (a, b)$ функція f має похідну $f'(x_0) \neq 0$.

   Тоді на $(c, d) = f((a, b))$ існує обернена функція $g = f^{-1} : (c, d) \to (a, b)$, яка має похідну в точці $y_0 = f(x_0)$ і
$$g'(y_0) = \frac{1}{f'(x_0)} = \frac{1}{f'(g(y_0))}.$$

4) **Диференціювання функції, заданої параметрично.** Нехай функції $\varphi : (a, b) \to \mathbf{R}$, $\psi : (a, b) \to \mathbf{R}$ мають неперервну похідну на (a, b). Якщо в точці $t_0 \in (a, b)$ похідна $\varphi'(t_0) \neq 0$, то система рівнянь
$$\begin{cases} x = & \varphi(t) \\ y = & \psi(t), \end{cases} \quad t \in (a, b),$$

у деякому околі точки t_0 визначає функцію $y = y(x)$, яка у точці $x_0 = \varphi(t_0)$ має похідну

$$y'(x_0) = \frac{\psi'(t_0)}{\varphi'(t_0)}.$$

5) **Таблиця похідних**

а) $f(x) = c,\ x \in \mathbf{R}.\quad f'(x) = c' = 0,\ x \in \mathbf{R}.$
б) $\forall\, \alpha \in \mathbf{R}:\ (x^\alpha)' = \alpha x^{\alpha-1},\ x > 0;$
$\forall\, n \in \mathbf{N}:\ (x^n)' = nx^{n-1},\ x \in \mathbf{R}.$
в) $\forall\, a > 0:\ (a^x)' = a^x \ln a,\ x \in \mathbf{R};$
$(e^x)' = e^x,\ x \in \mathbf{R}.$
г) $(\sin x)' = \cos x,\ (\cos x)' = -\sin x,\ x \in \mathbf{R}.$
д) $(\operatorname{tg} x)' = \dfrac{1}{\cos^2 x},\ x \neq \dfrac{\pi}{2} + n\pi,\ n \in \mathbf{Z};$
$(\operatorname{ctg} x)' = -\dfrac{1}{\sin^2 x},\ x \neq n\pi,\ n \in \mathbf{Z}.$
е) $\forall\, a > 0,\ a \neq 1:\ (\log_a x)' = \dfrac{1}{x \ln a},\ x > 0;$
$(\ln x)' = \dfrac{1}{x},\ x > 0.$
ж) $(\arcsin x)' = \dfrac{1}{\sqrt{1-x^2}},\ x \in (-1, 1);$
$(\arccos x)' = -\dfrac{1}{\sqrt{1-x^2}},\ x \in (-1, 1);$
$(\operatorname{arctg} x)' = \dfrac{1}{1+x^2},\ x \in \mathbf{R};$
$(\operatorname{arcctg} x)' = -\dfrac{1}{1+x^2},\ x \in \mathbf{R}.$

Нехай $f : (a, b) \to \mathbf{R}$, $x_0 \in (a, b)$. Пряма, що проходить через точку $P_0 = (x_0, f(x_0))$ і точку $P(x) = (x, f(x)), x \in (a, b) \setminus \{x_0\}$, називається *січною*. Положення січної однозначно визначається точкою P_0 і кутом її нахилу $\alpha(x) \in \left(-\dfrac{\pi}{2}, \dfrac{\pi}{2}\right)$, додатний напрямок відліку якого вибирається від додатного напрямку осі абсцис проти руху годинникової стрілки.

Тангенс цього кута дорівнює

$$\operatorname{tg} \alpha(x) = \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} \qquad \left(\alpha(x) \in \left(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right)\right).$$

Якщо x наближати до x_0, то для неперервної функції f точка $P(x)$ буде наближатися до точки P_0 по графіку. При цьому може статися, що січна наближається до деякого граничного положення, точніше $\alpha(x) \to \alpha_0,\ x \to x_0$. У такому випадку пряма, що проходить через точку P_0 і утворює кут

α_0 з додатним напрямком осі абсцис, називається *дотичною* до графіка функції f у точці P_0. Дотична у точці P_0 може не існувати. Дотична до графіка функції f з кутом нахилу $\alpha_0 \in \left(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right)$ існує тоді й лише тоді, коли існує $f'(x_0)$, при цьому

$$\operatorname{tg} \alpha_0 = f'(x_0).$$

Графік функції f має у точці P_0 *вертикальну* дотичну $\left(\alpha_0 = \frac{\pi}{2},\ \alpha_0 = -\frac{\pi}{2}\right)$ тоді й лише тоді, коли

$$\frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} \to +\infty \quad (-\infty),\ x \to x_0.$$

У цьому випадку іноді говорять про *нескінченну похідну* функції і записують

$$f'(x_0) = +\infty \quad (-\infty).$$

Приклад 1. Виходячи з означення, знайти похідну функції $f(x) = \sqrt[5]{x}$ у точці $x_0 = 1$.

⌈ Користуючись визначною границею, знаходимо

$$f'(1) = \lim_{x\to 1} \frac{f(x) - f(1)}{x - 1} = \lim_{x\to 1} \frac{\sqrt[5]{x} - 1}{x - 1} = \lim_{x\to 1} \frac{(1 + (x-1))^{\frac{1}{5}} - 1}{x - 1} = \frac{1}{5}.$$

⌋

Приклад 2. Довести, що функція $f(x) = |\sin x|,\ x \in \mathbf{R}$, не має похідної у точці $x_0 = 0$.

⌈ Оскільки

$$\lim_{x\to 0+} \frac{f(x) - f(0)}{x - 0} = \lim_{x\to 0+} \frac{\sin x}{x} = 1,$$

$$\lim_{x\to 0-} \frac{f(x) - f(0)}{x - 0} = \lim_{x\to 0-} \frac{-\sin x}{x} = -1,$$

то границя $\lim\limits_{x\to 0} \dfrac{f(x) - f(0)}{x - 0}$ не існує. ⌋

Приклад 3. Знайти похідну функції $y = \arcsin \frac{1}{x},\ |x| > 1$.

⌈ За правилом диференціювання складної функції

$$y' = \arcsin' \frac{1}{x} \cdot \left(\frac{1}{x}\right)' = \frac{1}{\sqrt{1 - \left(\frac{1}{x}\right)^2}} \cdot \frac{-1}{x^2} = -\frac{1}{|x|\sqrt{x^2 - 1}},\ |x| > 1.$$

$\rfloor$

Приклад 4. Знайти похідну функції $f(x) = x^x,\ x > 0$.
$\lceil$ Функцію f можна записати у вигляді $f(x) = e^{x \ln x},\ x > 0$. За правилом диференціювання складної функції

$$f'(x) = e^{x \ln x} \cdot (x \ln x)' = x^x(\ln x + 1),\ x > 0.$$

$\rfloor$

Приклад 5. Отримати формулу для суми

$$P_n(x) = 1 + 2x + 3x^2 + \ldots + nx^{n-1},\ x \in \mathbf{R},\ n \in \mathbf{N}.$$

$\lceil$ При $x = 1$ за формулою для суми арифметичної прогресії

$$P_n(1) = 1 + 2 + 3 + \ldots + n = \frac{n(n+1)}{2},\ n \in \mathbf{N}.$$

При $x \neq 1$ розглянемо функцію

$$f_n(x) = x + x^2 + \ldots + x^n = \frac{x^{n+1} - x}{x - 1},\ n \in \mathbf{N}.$$

Зауважимо тепер, що

$$P_n(x) = f_n'(x) = \frac{((n+1)x^n - 1)(x-1) - (x^{n+1} - x)}{(x-1)^2} =$$
$$= \frac{nx^{n+1} - (n+1)x^n + 1}{(x-1)^2},\ x \neq 1,\ n \in \mathbf{N}.$$

$\rfloor$

Приклад 6. Знайти похідну функції, заданої параметрично рівняннями $x = a\cos t, y = a\sin t,\ t \in (0, \pi)$.

$\lceil$ За формулою $y'_x = \dfrac{y'_t}{x'_t}$ отримуємо $y'_x = -\operatorname{ctg} t,\ t \in (0, \pi)$. $\rfloor$

Приклад 7. Знайти y'_x, якщо $r = a\varphi$ (*спіраль Архімеда*) в полярних координатах.
$\lceil$ Використовуючи зв'язок між полярними координатами і прямокутними декартовими, маємо

$$x = r\cos\varphi = a\varphi\cos\varphi, \quad y = r\sin\varphi = a\varphi\sin\varphi.$$

За формулою $y'_x = \dfrac{y'_\varphi}{x'_\varphi}$ знаходимо

$$y'_x = \frac{\sin\varphi + \varphi\cos\varphi}{\cos\varphi - \varphi\sin\varphi}.$$

$\rfloor$

Приклад 8. Показати, що рівняння $y^3 + 3y = x$ визначає єдину функцію $y = y(x),\ x \in \mathbf{R}$, і знайти її похідну.

$\lceil$ Функція $x(y) = y^3 + 3y,\ y \in \mathbf{R}$, строго зростає на $\mathbf{R}$ і має похідну $x'(y) = = 3(y^2+1) > 0,\ y \in \mathbf{R}$. Тому існує обернена функція і за теоремою про похідну оберненої функції $y'(x) = \dfrac{1}{3(y^2+1)}$. $\rfloor$

Приклад 9. Знайти похідну $y'(x)$ функції $y(x)$, заданої неявно рівнянням $\operatorname{arctg}\dfrac{y}{x} = \ln\sqrt{x^2+y^2}$.

$\lceil$ Нехай $y(x),\ x \in (a,b)$, – такий розв'язок рівняння, що має похідну. Тоді рівняння можна розглядати як тотожність

$$\operatorname{arctg}\frac{y(x)}{x} = \ln\sqrt{x^2 + (y(x))^2},\ x \neq 0.$$

Продиференціюємо цю тотожність

$$\frac{1}{1+\frac{y^2}{x^2}}\,\frac{y'x - y}{x^2} = \frac{1}{\sqrt{x^2+y^2}}\,\frac{x+yy'}{\sqrt{x^2+y^2}}.$$

Звідси

$$y' = \frac{x+y}{x-y},\ x \neq y,\ x \neq 0.$$

$\rfloor$

Приклад 10. Знайти дотичну до функції $f(x) = 3x^3 - x + 1$ в точці $x = 2$.

$\lceil$ Знаходимо похідну $f'(x) = 9x^2 - 1$. Зокрема, $f'(2) = 35, f(2) = 23$. Тому дотична має рівняння $y = 35(x-2) + 23$, тобто $y = 35x - 47$. $\rfloor$

Приклад 11. Знайти абсциси точок графіка функції $f(x) = x^3$, дотичні в яких нахилені до осі абсцис під кутом 45°.

$\lceil$ Тангенс кута нахилу рірний $tg\pi/4 = 1$, тому похідна заданої функції в шуканих точках також рівна 1. Оскільки $f'(x) = 3x^2$, маємо рівняння $3x^2 = 1$. Звідси $x = \pm\frac{1}{\sqrt{3}}$. $\rfloor$

Приклад 12. Знайти кут, під яким перетинаються графіки функцій $f(x) = x^2 - 1$ і $g(x) = 2 - 3x^2$, тобто кут між дотичними до цих графіків в точці перетину.

$\lceil$ Прирівняємо ці функції, щоб знайти точки перетину: $f(x) = g(x) \;\Leftrightarrow\; x^2 - 1 = 2 - 3x^2$, звідки $x = \pm 1$. Похідні, що рівні тангенсам кутів нахилу $f'(x) = 2x = \operatorname{tg}\phi$, $g'(x) = -6x = \operatorname{tg}\psi$. Кут між графіками рівний $\alpha = \phi - \psi$, його тангенс з використанням тригонометричних формул $\operatorname{tg}(\phi - \psi) = \frac{\operatorname{tg}\phi - \operatorname{tg}\psi}{1 + \operatorname{tg}\phi \cdot \operatorname{tg}\psi} = \frac{8x}{1 - 12x^2}$. В точці 1 маємо $\operatorname{tg}(\alpha) = -\frac{8}{11}$, $\alpha = -\operatorname{arctg}\frac{8}{11}$, в точці -1 відповідно $\alpha = -\operatorname{arctg}\frac{8}{11}$. $\rfloor$

РОЗДІЛ 11
ЗАСТОСУВАННЯ ПОХІДНОЇ

Нехай $A \subset \mathbf{R}$, для деякого $\delta > 0: \; (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A$.

Функція $f : A \to \mathbf{R}$ називається *диференційовною* в точці x_0, якщо для деякого дійсного числа L

$$f(x) = f(x_0) + L \cdot (x - x_0) + o(x - x_0), \; x \to x_0,$$

при цьому лінійна функція

$$y = L \cdot (x - x_0), \; x \in \mathbf{R},$$

називається *диференціалом* функції f у точці x_0.

Позначення: $x - x_0 =: dx, \; L \cdot (x - x_0) = Ldx =: df(x_0)$.

Диференціал функції f у точці x_0 є головна частина (лінійна відносно $x - x_0$) приросту функції $f(x) - f(x_0)$ відносно шкали порівняння $\{(x - x_0)^\alpha : \; \alpha > 0\}, \; x \to x_0$.

Функція f диференційовна в точці x_0 тоді й тільки тоді, коли в точці x_0 існує похідна $f'(x_0)$. При цьому $L = f'(x_0)$. Таким чином,

$$df(x_0) = f'(x_0)\, dx.$$

Теорема 1 (розкриття невизначеності $\left(\frac{0}{0}\right)$). Припустимо, що функції $f : (a, b) \to \mathbf{R}, \; g : (a, b) \to \mathbf{R}$ задовольняють умови

1) $\lim\limits_{x \to b-} f(x) = 0, \; \lim\limits_{x \to b-} g(x) = 0;$
2) $\forall\, x \in (a, b)\, \exists\, f'(x), \; \exists\, g'(x);$
3) $\forall\, x \in (a, b) : \; g'(x) \neq 0;$
4) існує $\lim\limits_{x \to b-} \dfrac{f'(x)}{g'(x)} = L \in \mathbf{R} \cup \{-\infty, +\infty\}.$

Тоді існує $\lim\limits_{x \to b-} \dfrac{f(x)}{g(x)} = L.$

Теорема 1 має місце для $b = +\infty$, а її аналог із правосторонньою границею має місце для $a \in \mathbf{R} \cup \{-\infty\}$.

Теорема 2 (розкриття невизначеності $\left(\frac{\infty}{\infty}\right)$). Припустимо, що функції $f : (a, b) \to \mathbf{R}, \; g : (a, b) \to \mathbf{R}$ задовольняють умови

1) $\lim\limits_{x \to b-} g(x) = \infty;$ 2) $\forall\, x \in (a, b)\, \exists\, f'(x), \; \exists\, g'(x);$

3) $\forall\, x \in (a,b):\ g'(x) \neq 0$;

4) існує $\lim\limits_{x\to b-} \dfrac{f'(x)}{g'(x)} = L \in \mathbf{R} \cup \{-\infty, +\infty\}$.

Тоді існує $\lim\limits_{x\to b-} \dfrac{f(x)}{g(x)} = L$.

Теорема 2 має місце для $b = +\infty$, а її аналог із правосторонньою границею має місце для $a \in \mathbf{R} \cup \{-\infty\}$.

Приклад 1. Знайти диференціал функції $f(x) = xe^x$.

⌈ Згідно з означенням диференціала, $df(x) = f'(x)\,dx$. Тому

$$d(xe^x) = (1+x)e^x\,dx.$$

⌋

Приклад 2. Замінюючи приріст функції диференціалом, знайти наближене значення $\sqrt[3]{1,02}$.

⌈ Розглянемо функцію $y = \sqrt[3]{x}$. Похідна цієї функції в точці $x = 1$ дорівнює $y'(1) = \frac{1}{3}$. Оскільки $\Delta x = 0,02$, то

$$\sqrt[3]{1+\Delta x} \approx \sqrt[3]{1} + \frac{1}{3}\Delta x = 1 + \frac{0,02}{3} = 1,0066\ldots$$

⌋

Приклад 3. Знайти границю

$$\lim_{x\to 0} \frac{\sin x - x}{x^3}.$$

⌈ Маємо невизначеність типу $\left(\dfrac{0}{0}\right)$. Застосовуємо теорему 1, поки зберігається ця невизначеність і границя не рахуватиметься іншими методами (це можливо, якщо кінцева границя існує):

$$\lim_{x\to 0} \frac{\sin x - x}{x^3} = \lim_{x\to 0} \frac{\cos x - 1}{3x^2} = \lim_{x\to 0} \frac{-\sin x}{6x} = -\frac{1}{6}.$$

Остання рівність отримана за допомогою табличної границі. ⌋

Приклад 4. Знайти границю

$$\lim_{x\to 1} \left(\frac{1}{\ln x} - \frac{1}{x-1}\right).$$

⌈ Оскільки

$$\lim_{x\to 1} \left(\frac{1}{\ln x} - \frac{1}{x-1}\right) = \lim_{x\to 1} \frac{x-1-\ln x}{(x-1)\ln x},$$

маємо невизначеність типу $\left(\dfrac{0}{0}\right)$. Двічі застосувавши теорему 1, одержуємо, що

$$\lim_{x\to 1}\frac{x-1-\ln x}{(x-1)\ln x}=\lim_{x\to 1}\frac{(x-1-\ln x)'}{((x-1)\ln x)'}=\lim_{x\to 1}\frac{1-\frac{1}{x}}{\ln x+\frac{x-1}{x}}=\lim_{x\to 1}\frac{x-1}{x\ln x+x-1}=$$

$$=\lim_{x\to 1}\frac{(x-1)'}{(x\ln x+x-1)'}=\lim_{x\to 1}\frac{1}{\ln x+2}=\frac{1}{2}.$$

Отже,

$$\lim_{x\to 1}\left(\frac{1}{\ln x}-\frac{1}{x-1}\right)=\frac{1}{2}.$$

⌋

Приклад 5. Знайти границю

$$\lim_{x\to 0}x^{-4}e^{-\frac{1}{x^2}}.$$

⌈ Якщо функцію записати у вигляді дробу: $\lim\limits_{x\to 0}\frac{e^{-\frac{1}{x^2}}}{x^4}$, то застосування правила Лопіталя призведе до ускладнення границі. Запишемо по-іншому: $\lim\limits_{x\to 0}\frac{x^{-4}}{e^{\frac{1}{x^2}}}$. Двічі застосуємо правило Лопіталя, спростивши результат першого застосування:

$$\lim_{x\to 0}\frac{x^{-4}}{e^{\frac{1}{x^2}}}=\lim_{x\to 0}\frac{-4x^{-5}}{-2x^{-3}e^{-\frac{1}{x^2}}}=\lim_{x\to 0}\frac{2x^{-2}}{e^{-\frac{1}{x^2}}}=$$

$$=\lim_{x\to 0}\frac{-2x^{-3}}{-2x^{-3}e^{-\frac{1}{x^2}}}=\lim_{x\to 0}e^{-\frac{1}{x^2}}=0.$$

⌋

РОЗДІЛ 12
ПОХІДНІ СТАРШИХ ПОРЯДКІВ

Припустимо, що для функції $f : (a,b) \to \mathbf{R}$ для всіх $x \in (a,b)$ існує $f'(x)$. Тоді можна визначити функцію $g : (a,b) \to \mathbf{R}$ формулою

$$g(x) = f'(x),\ x \in (a,b).$$

Якщо в точці $x_0 \in (a,b)$ існує похідна $g'(x_0)$ функції g, то ця похідна називається *похідною другого порядку* функції f у точці x_0 і позначається одним із символів

$$f''(x_0), \qquad \frac{d^2 f(x_0)}{dx^2}.$$

Похідна порядку $n \geq 2$ функції f визначається індуктивно як похідна похідної порядку $n-1$, якщо вона існує. Позначення:

$$f^{(n)}, \qquad \frac{d^n f}{dx^n}.$$

Таким чином,

$$f^{(n)}(x_0) := (f^{(n-1)})'(x_0) = \frac{d}{dx}\left(\frac{d^{n-1} f}{dx^{n-1}}\right)(x_0).$$

Таблиця основних границь

1) Нехай $a > 0$. Тоді $\forall\, n \in \mathbf{N}\ \forall\, x \in \mathbf{R}:\ (a^x)^{(n)} = a^x (\ln a)^n$. Зокрема, $(e^x)^{(n)} = e^x$.
2) $\forall\, n \in \mathbf{N}\ \forall\, x \in \mathbf{R}:\ (\sin x)^{(n)} = \sin\left(x + \frac{\pi n}{2}\right)$,
$$(\cos x)^{(n)} = \cos\left(x + \frac{\pi n}{2}\right).$$
3) $\forall\, \alpha \in \mathbf{R}\ \forall\, n \in \mathbf{N}\ \forall\, x > 0:\ (x^\alpha)^{(n)} = \alpha(\alpha-1)\ldots(\alpha-n+1)x^{\alpha-n}$,
$\forall\, \alpha \in \mathbf{N}\ \forall\, n > \alpha\ \forall\, x \in \mathbf{R}:\ (x^\alpha)^{(n)} = 0.$
4) $\forall\, n \in \mathbf{N}\ \forall\, x > 0:\ (\ln x)^{(n)} = \dfrac{(-1)^{n-1}(n-1)!}{x^n}$.

Також справджується частинний випадок формули диференціювання складної функції:

$$(f(kx+b))^{(n)} = f^{(n)}(kx+b) \cdot k^n,\ n \in \mathbf{N},$$

та деякі формули для арифметичних дій:

$$(cf(x))^{(n)} = cf^{(n)}(x),$$

$$(f+g)^{(n)}(x) = f^{(n)}(x) + g^{(n)}(x),$$

якщо похідні в правій частині існують. Простих формул для старших похідних відношення та складної функції у загальному випадку немає. Правило диференціювання добутку виглядає так:

Формула Лейбніца. Нехай $f,\ g \in C^{(n)}((a,b))$ для деякого $n \in \mathbf{N}$. Тоді $f \cdot g \in C^{(n)}((a,b))$ і

$$\forall\, x \in (a,b):\ (fg)^{(n)}(x) = \sum_{k=0}^{n} C_n^k f^{(k)}(x) g^{(n-k)}(x),\ \text{ де } f^{(0)} := f,\ g^{(0)} := g.$$

Позначимо через $C^{(n)}(A)$ множину всіх функцій, що мають похідну порядку $n \in \mathbf{N}$ на множині A, причому ця похідна є неперервною функцією. $C^{(0)}(A) := C(A),\ C^{(\infty)}(A) := \bigcap\limits_{n=0}^{\infty} C^{(n)}(A).$

Приклад 1. Нехай $f(x) = \sin(3x+1) - x^{10} + 4^{5x+1}$. Знайти $f^{(50)}(x)$.
⌈ Використовуючи табличні похідні та частинний випадок складної функції, отримаємо:

$$f^{(50)}(x) = 3^{50}\sin((3x+1) + (50\pi)/2) + 4^{5x+1}\ln^{50} 4 \cdot 5^{50}.$$

Тут враховано, що одинадцята і наступні похідні від x^{10} нульові. Використовуючи формули зведення, спростимо вираз:

$$f^{(50)}(x) = -3^{50}\sin(3x+1) + 4^{5x+1}\ln^{50} 4 \cdot 5^{50}.$$

⌋

Приклад 2. Знайти $y^{(n)},\ n \geq 1$, якщо $y = x^2 e^{3x}$.
⌈ Скористаємося формулою Лейбніца

$$\begin{aligned}
(x^2 e^{3x})^{(n)} &= \sum_{k=0}^{n} C_n^k (x^2)^{(k)} (e^{3x})^{(n-k)} = \\
&= x^2 (e^{3x})^{(n)} + 2nx(e^{3x})^{(n-1)} + n(n-1)(e^{3x})^{(n-2)} = \\
&= 3^n x^2 e^{3x} + 2nx3^{n-1}e^{3x} + n(n-1)3^{n-2}e^{3x} = \\
&= 3^{n-2}e^{3x}(9x^2 + 6nx + n(n-1)),\ x \in \mathbf{R}, \quad n \geq 1.
\end{aligned}$$

$\rfloor$

Приклад 3. Нехай функція f має похідні до третього порядку включно. Знайти y'' і y''', якщо $y = f(x^2)$.

$\lceil$ Обчислюємо послідовно похідні

$y' = 2xf'(x^2);$

$y'' = (2xf'(x^2))' = 2f'(x^2) + 4x^2f''(x^2);$

$y''' = 2(f'(x^2)+2x^2f''(x^2))' = 4xf''(x^2)+8xf''(x^2)+8x^3f'''(x^2) =$
$= 4x(3f''(x^2) + 2x^2f'''(x^2)).$ $\rfloor$

РОЗДІЛ 13
ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІЙ ЗА ДОПОМОГОЮ ПОХІДНИХ

Поняття похідної є ефективним інструментом дослідження поведінки функції.

Монотонність функції

Нехай $-\infty \leq a < b \leq +\infty$, $f : (a, b) \to \mathbf{R}$. Припустимо, що функція f має похідну на (a, b).

Критерій монотонності. f монотонно не спадає (не зростає) на (a, b) $\iff$ $\forall\, x \in (a, b) : \; f'(x) \geq 0 \; (f'(x) \leq 0)$.

Критерій строгої монотонності. f строго зростає (спадає) на (a, b) $\iff$

1) $\forall\, x \in (a, b) : \; f'(x) \geq 0 \; (f'(x) \leq 0)$;
2) $\forall\, (\alpha, \beta) \subset (a, b) \,\exists\, x \in (\alpha, \beta) : \; f'(x) \neq 0$.

Локальні екстремуми

Нехай $A \subset \mathbf{R}, \; A \neq \varnothing, \; f : A \to \mathbf{R}$.

Означення 1. Точка $x_0 \in A$ називається точкою *локального максимуму* (*локального мінімуму*) функції f, якщо

1) $\exists\, \delta > 0 : \; (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A$;
2) $\forall\, x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) : \; f(x) \leq f(x_0) \quad (f(x) \geq f(x_0))$.

За умови 1) точка x_0 називається точкою *строгого локального максимуму* (*строгого локального мінімуму*) функції f, якщо

$\forall\, x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \setminus \{x_0\} : \; f(x) < f(x_0) \quad (f(x) > f(x_0))$.

Точки локальних мінімумів і максимумів називаються точками локальних *екстремумів*.

Теорема (необхідні умови локального екстремуму). Нехай точка $x_0 \in A$ є точкою локального екстремуму. Якщо у точці x_0 функція f має похідну, то $f'(x_0) = 0$.

Точки, у яких похідна дорівнює нулю, називаються *критичними* або *стаціонарними* точками функції.

Говорять, що функція f *зберігає знак ліворуч* від точки x_0, якщо

$\exists\, \delta > 0 \,\forall\, x \in (x_0 - \delta, x_0) \subset A : \; f(x) > 0$, або

$\exists\, \delta > 0 \,\forall\, x \in (x_0 - \delta, x_0) \subset A : \; f(x) < 0$.

Аналогічно визначається зміст твердження "функція f *зберігає знак праворуч* від точки x_0".

Теорема 1 (достатні умови локального екстремуму). Нехай функція $f : A \to \mathbf{R}$ задовольняє одну з умов

1) $\exists\,\delta > 0\,\forall\,x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A$ існує $f'(x)$, причому $f'(x_0) = 0$ і похідна f' зберігає знак ліворуч і праворуч від точки x_0;
2) $f \in C(A)$ і $\exists\,\delta > 0 :\ (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A$ і $\forall\,x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \setminus \{x_0\}$ існує $f'(x)$, причому похідна f' зберігає знак ліворуч і праворуч від точки x_0.

Якщо знаки похідної у лівому і правому півоколах точки x_0 різні, то ця точка є точкою строгого локального екстремуму (якщо зліва знак мінус, справа плюс – строгий локальний мінімум, якщо навпаки – строгий локальний максимум), якщо однакові – то точка x_0 не є точкою локального екстремуму.

Теорема 2 (достатні умови локального екстремуму). Нехай функція $f : A \to \mathbf{R},\ m \in \mathbf{N},\ m \geq 2,\ x_0 \in A$. Припустимо, що виконані умови

1) $\exists\,\delta > 0\,\forall\,x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A\,\exists\,f^{(m-1)}(x)$;
2) $\exists\,f^{(m)}(x_0)$;
3) $f'(x_0) = f''(x_0) = \ldots = f^{(m-1)}(x_0) = 0,\ f^{(m)}(x_0) \neq 0.$

Тоді якщо $m = 2k,\ k \in \mathbf{N}$, то точка x_0 є точкою строгого локального максимуму при $f^{(m)}(x_0) < 0$ і точкою строгого локального мінімуму при $f^{(m)}(x_0) > 0$. Якщо $m = 2k + 1,\ k \in \mathbf{N}$, то точка x_0 не є точкою локального екстремуму.

Опуклість

Нехай $-\infty \leq a < b \leq +\infty,\ f : (a, b) \to \mathbf{R}$.

Означення 2. Функція f називається *опуклою вниз* (*строго опуклою вниз*) на (a, b), якщо

$$\forall\,x_1, x_2 \in (a, b)\,\forall\,\alpha \in [0, 1] :\ f(\alpha x_1 + (1-\alpha)x_2) \leq \alpha f(x_1) + (1-\alpha)f(x_2)$$

$$(\forall\,x_1, x_2 \in (a, b),\ x_1 \neq x_2,\ \forall\,\alpha \in (0, 1) : \\ f(\alpha x_1 + (1 - \alpha)x_2) < \alpha f(x_1) + (1 - \alpha)f(x_2)).$$

Функція f називається *опуклою вгору* (*строго опуклою вгору*) на (a, b), якщо функція $(-f)$ опукла вниз (строго опукла вниз).

Критерій опуклості в термінах першої похідної. Припустимо, що для всіх $x \in (a, b)$ існує похідна $f'(x)$. Функція f опукла вниз (строго опукла вниз) на $(a, b) \iff f'$ монотонно не спадає (строго зростає) на (a, b).

Критерій опуклості в термінах другої похідної. Припустимо, що для всіх $x \in (a, b)$ існує похідна другого порядку $f''(x)$.

Функція f опукла вниз на $(a,b) \iff \forall\, x \in (a,b):\ f''(x) \geq 0.$
Функція f строго опукла вниз на $(a,b) \iff$

$$\iff \quad \begin{array}{l} 1)\ \forall\, x \in (a,b):\ f''(x) \geq 0; \\ 2)\ \forall\, (\alpha,\beta) \subset (a,b)\, \exists\, x \in (\alpha,\beta):\ f''(x) \neq 0. \end{array}$$

Точки перегину

Нехай $A \subset \mathbf{R},\ x_0 \in A.$

Означення 3. Точка x_0 називається *точкою перегину* графіка функції $f : A \to \mathbf{R}$, якщо f неперервна у точці x_0 та існує $\delta > 0$ таке, що $(x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A$ і на кожному з інтервалів $(x_0 - \delta, x_0)$ і $(x_0, x_0 + \delta)$ функція f опукла, причому напрямки опуклості різні.

Теорема (необхідні умови точки перегину). Нехай x_0 – точка перегину графіка функції f, у деякому околі якої існує перша похідна функції. Якщо існує $f''(x_0)$, то $f''(x_0) = 0$.

Теорема (достатні умови точки перегину). Нехай $f : A \to \mathbf{R}$, $x_0 \in A$ задовольняють умови

1) $\exists\, \delta > 0\ \forall\, x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) \subset A\ \exists\, f''(x)$;
2) $f''(x_0) = 0$;
3) f'' зберігає знак ліворуч і праворуч від точки x_0.

Якщо знаки другої похідної f'' у лівому і правому півоколах точки x_0 різні, то ця точка є точкою перегину, якщо однакові – то точка x_0 не є точкою перегину.

Асимптоти

Нехай $A \subset \mathbf{R}$, $f : A \to \mathbf{R}$, a – гранична точка множини A, $a \in \mathbf{R} \cup$ $\cup \{-\infty, +\infty\}$.

Означення 4. Пряма $x = a$ називається *вертикальною асимптотою* графіка функції f, якщо виконується принаймні одне із співвідношень

$$\lim_{x \to a-} f(x) = +\infty\ (-\infty, \infty), \quad \lim_{x \to a+} f(x) = +\infty\ (-\infty, \infty).$$

Нехай $+\infty\ (-\infty)$ є граничною точкою множини A.

Означення 5. Пряма $y = kx + l$ називається *асимптотою* графіка функції f при $x \to +\infty\ (-\infty)$, якщо

$$\lim_{x \to +\infty\ (-\infty)} (f(x) - (kx + l)) = 0.$$

Для того, щоб пряма $y = kx + l,\ x \in \mathbf{R}$, була асимптотою графіка функції f при $x \to +\infty\ (-\infty)$, необхідно й достатньо виконання рівностей

$$\lim_{x \to +\infty\ (-\infty)} \frac{f(x)}{x} = k, \qquad \lim_{x \to +\infty\ (-\infty)} (f(x) - kx) = l.$$

Побудова графіка функції

Дослідження функції зручно проводити за таким планом.

1) Знайти множину визначення функції. З'ясувати її неперервність.
2) Дослідити парність, непарність, періодичність функції.
3) Знайти координати точок перетину графіка з координатними осями; встановити знак функції.
4) Дослідити існування асимптот.
5) Знайти проміжки монотонності, локальні екстремуми функції.
6) Дослідити опуклість функції, точки перегину.
7) Відзначити інші можливі особливості графіка.
8) Побудувати графік.

Приклад 1. Довести, що функція $f(x) = x + \operatorname{arcctg} x$ строго зростає на $\mathbf{R}$.

⌈ Оскільки

$$f'(x) = (x + \operatorname{arcctg} x)' = 1 - \frac{1}{1+x^2} \geq 0,\ x \in \mathbf{R},$$

причому знак рівності має місце лише при $x = 0$, то за критерієм строгої монотонності функція f строго зростає на $\mathbf{R}$. ⌋

Приклад 2. Нехай α – додатне дійсне число. Довести, що для всіх додатних x має місце нерівність

$$x^{\alpha} \geq 1 + \alpha \ln x.$$

⌈ Для фіксованого $\alpha > 0$ розглянемо функцію $f(x) = x^{\alpha} - 1 - \alpha \ln x,\ x > 0$. Вона має похідну

$$f'(x) = \alpha x^{\alpha-1} - \frac{\alpha}{x} = \frac{\alpha}{x}(x^{\alpha} - 1),\ x > 0,$$

яка від'ємна на $(0, 1)$ і додатна на $(1, +\infty)$. За критерієм монотонності функція f строго спадає на $(0, 1)$ і строго зростає на $(1, +\infty)$. Оскільки f

неперервна у точці $x = 1$, то у цій точці вона приймає найменше значення. Тому
$$\forall\, x > 0:\ \ f(x) \geq f(1) = 0.$$
$\rfloor$

Приклад 3. Знайти проміжки монотонності і точки локального екстремуму функції $y = \dfrac{\sqrt{x}}{x+1}$.

$\lceil$ Функція y має похідну
$$y'(x) = \frac{\frac{1}{2\sqrt{x}}(x+1) - \sqrt{x}}{(x+1)^2} = \frac{-x+1}{2\sqrt{x}(x+1)^2},\ x > 0.$$
Результати дослідження знака похідної і відповідної монотонності функції запишемо у таблицю.

x	$(0,1)$	1	$(1,+\infty)$
y'	> 0	0	< 0
y	$\nearrow$	$\frac{1}{2}$	$\searrow$

$y(1) = \dfrac{1}{2}$ є локальним максимумом і найбільшим значенням функції y. $\rfloor$

Приклад 4. Дослідити опуклість і знайти точки перегину функції
$$y = e^{-\frac{x^2}{2}}.$$
$\lceil$ Функція y має другу похідну
$$y''(x) = e^{-\frac{x^2}{2}}(x-1)(x+1).$$
Результати дослідження її знака і відповідної опуклості функції запишемо у таблицю.

x	$(-\infty,-1)$	-1	$(-1,1)$	1	$(1,+\infty)$
y''	> 0	0	< 0	0	> 0
y	$\smile$	$e^{-\frac{1}{2}}$	$\frown$	$e^{-\frac{1}{2}}$	$\smile$

При переході через точки $x = \pm 1$ функція змінює напрямок опуклості і є неперервною у цих точках, тому $x = \pm 1$ – точки перегину. $\rfloor$

Приклад 5. Виконати повне дослідження функції $y = \ln(x^2 - 1)$.

$\lceil$ Множина визначення функції є множина розв'язків нерівності $x^2 - 1 > 0$, тобто $D(y) = (-\infty,-1) \cup (1,+\infty)$. Функція парна, оскільки множина визначення симетрична відносно точки $x = 0$ і $\forall\, x \in D(y):\ y(x) = y(-x)$.

Графік функції симетричний відносно осі ординат. Нулі функції є розв'язки рівняння $x^2 - 1 = 1 \iff x = \pm\sqrt{2}$. Функція неперервна на множині визначення, тому вона додатна на $(-\infty, -\sqrt{2}) \cup (\sqrt{2}, +\infty)$ і від'ємна на $(-\sqrt{2}, -1) \cup (1, \sqrt{2})$. Оскільки $\lim\limits_{x \to -1-} y(x) = \lim\limits_{x \to 1+} y(x) = -\infty$, то прямі $x = -1$ та $x = 1$ є вертикальними асимптотами графіка функції. Оскільки $\lim\limits_{x \to \pm\infty} \frac{y(x)}{x} = \lim\limits_{x \to \pm\infty} \frac{\ln(x^2-1)}{x} = 0$ та $\lim\limits_{x \to \pm\infty} (y(x) - 0 \cdot x) = \lim\limits_{x \to \pm\infty} \ln(x^2 - 1) = +\infty$, то асимптот графіка функції при $x \to \pm\infty$ не існує. Дослідимо монотонність функції з допомогою похідної. $y'(x) = \dfrac{2x}{x^2 - 1}$, $x \in D(y)$. Тому $y'(x) < 0$, $x \in (-\infty, -1)$, $y'(x) > 0$, $x \in (1, +\infty)$. Звідси випливає, що функція строго спадає на $(-\infty, -1)$ і строго зростає на $(1, +\infty)$.
Для встановлення характеру опуклості дослідимо знак другої похідної. $y''(x) = -\dfrac{2(x^2 + 1)}{(x^2 - 1)^2} < 0$, $x \in D(y)$. Тому функція строго опукла вгору на кожному з проміжків $(-\infty, -1)$, $(1, +\infty)$. ⌋

Приклад 6. Виконати повне дослідження функції $y = \dfrac{3x + |x^2 - 4|}{|x - 2|}$.

⌈ Множина визначення функції $D(y) = \mathbf{R} \setminus \{2\}$. Розкривши модулі, функцію можна записати у вигляді

$$y(x) = \begin{cases} \dfrac{x^2 + 3x - 4}{2 - x}, & x \le -2, \\ \dfrac{x^2 - 3x - 4}{x - 2}, & -2 < x < 2, \\ \dfrac{x^2 + 3x - 4}{x - 2}, & x > 2. \end{cases}$$

Нулі функції визначаються з рівняння $y(x) = 0 \iff 3x + |x^2 - 4| = 0$, $x \in D(y) \iff x \in \{-4, -1\}$. Функція неперервна на множині визначення, тому вона додатна на проміжках $(-\infty, -4)$, $(-1, 2)$, $(2, +\infty)$ і від'ємна на $(-4, -1)$. Оскільки $\lim\limits_{x \to 2-} y(x) = \lim\limits_{x \to 2-} \frac{x^2-3x-4}{x-2} = +\infty$, $\lim\limits_{x \to 2+} y(x) = \lim\limits_{x \to 2+} \frac{x^2+3x-4}{x-2} = +\infty$, то пряма $x = 2$ є вертикальною асимптотою графіка функції. Оскільки

$$\lim_{x \to -\infty} \frac{y(x)}{x} = \lim_{x \to -\infty} \frac{x^2 + 3x - 4}{(2 - x)x} = -1,$$

$$\lim_{x\to-\infty}(y(x)-(-1)x)=\lim_{x\to-\infty}\left(\frac{x^2+3x-4}{2-x}+x\right)=-5,$$

то пряма $y=-x-5$ є асимптотою графіка функції при $x\to-\infty$. Оскільки

$$\lim_{x\to+\infty}\frac{y(x)}{x}=\lim_{x\to+\infty}\frac{x^2+3x-4}{(x-2)x}=1,$$

$$\lim_{x\to+\infty}(y(x)-1\cdot x)=\lim_{x\to+\infty}\left(\frac{x^2+3x-4}{x-2}-x\right)=5,$$

то пряма $y=x+5$ є асимптотою графіка функції при $x\to+\infty$. Дослідимо монотонність і локальні екстремуми функції за допомогою похідної

$$y'(x)=\begin{cases}\dfrac{-x^2+4x+2}{(2-x)^2}, & x<-2,\\ \dfrac{x^2-4x+10}{(x-2)^2}, & -2<x<2,\\ \dfrac{x^2-4x-2}{(x-2)^2}, & x>2.\end{cases}$$

У точці $x=-2$ похідна не існує, оскільки $y'_{-}(-2)=-\frac{5}{8}\neq\frac{11}{8}=y'_{+}(-2)$. Результати аналізу зручно подати у таблиці.

x	$(-\infty,-2)$	-2	$(-2,2)$	$(2,2+\sqrt{6})$	$2+\sqrt{6}$	$(2+\sqrt{6},+\infty)$
y'	<0		>0	<0	0	>0
y	$\searrow$	$-\frac{3}{2}$	$\nearrow$	$\searrow$	$7+2\sqrt{6}$	$\nearrow$

У точках $x=-2$ та $x=2+\sqrt{6}$ функція має локальні мінімуми, оскільки при переході через ці точки нерерервності відповідним чином змінюється характер її монотонності. Опуклість і точки перегину графіка дослідимо за допомогою похідної другого порядку.

$$y''(x)=\begin{cases}\dfrac{12}{(2-x)^3}, & x<-2,\\ \dfrac{12}{(2-x)^3}, & -2<x<2,\\ \dfrac{12}{(x-2)^3}, & x>2.\end{cases}$$

Оскільки $y''(x)>0,\ x\in D(y)$, функція строго опукла вниз на кожному з проміжків $(-\infty,-2)$, $(-2,2)$, $(2,+\infty)$. Враховуючи неперервність функції у точці $x=-2$ і характер її монотонності ліворуч і праворуч від цієї точки, можна зробити висновок про строгу опуклість функції на проміжку $(-\infty, 2)$. $\rfloor$